

Sadržaj

Uvodnik	4	Suočavanje s prošlošću: iskustva “velikih” i po(r)uke “malim” narodima
Regionalno istraživanje	6	“Ideja da netko kontrolira moju prošlost za mene je nepodnošljiva“ Intervju sa Mirsadom Tokačom Broj žrtava u Bosni manji je od procijenjenog
	10	“Očekujem da će sudstvo poboljšati svoju praksu” Intervju sa Vesnom Teršelić
Suđenja za ratne zločine	13	Suđenja za ratne zločine i pravda iza rata Domaća pravosuđa na ispitu Zločin na Ovčari: suđenje je profesionalno, optužnica manjkava Suđenja za ratne zločine u Hrvatskoj
Žrtve	20	“Za nas, rat je danas” Za očuvanje mjesta zločina
Istraživanje	24	Što je i kako raditi na suočavanju s prošlošću? Regionalno istraživanje: opći nalazi Regionalno istraživanje: specifični nalazi
Veterani	28	Putovanje prema istini Dijalog između mirovnih inicijativa i vojnih veterana
Kulturalni projekti	31	Ratne fotografije kao izvedba i provokacija Reakcije ljudi u Novom Sadu na izložbu ratnih fotografija
	34	Izvedbom (glumom) iskazati neizrecivo Kazalište potlačenih - katarza pasivnih promatrača
Solidarnost	36	“Neispričane priče” dio istine koji nedostaje Izdajice ili junaci? Trešnja, bosiljak i pseća kućica
Mladi	40	Odrastanje uz mirovne kampove Djeca trebaju odmor od rata Rat je mladima uništio osjećaj sigurnosti
Sjećanje	44	Sjećanje, spasenje i prokletstvo
Trauma	50	Trauma - oporavak i pomirenje

KULTURA MIRA

Naslovnica:
Marin Topić,
Osijek 1991.
"Trg Slobode"

Izdavač

Centar za mir, nenasilje i ljudska prava
- Osijek

Županijska 7
HR – 31000 Osijek, Hrvatska
tel/fax: +385 31 206 886

e-mail

centar-za-mir@centar-za-mir.hr

web

www.centar-za-mir.hr

urednica

Katarina Kruhonja

pomoćnica urednice

Jelena Gordana Zloić

lektura

Dunja Feher

dizajn & prijelom

Davorin Palijan

tisak

Grafika

ISSN 1332-7240

naklada

400

Tiskano uz financijsku potporu
Fridrich Naumann Stiftunga
Otvorenog društva
Američkog veleposlanstva u RH
Europske komisije

Svi tekstovi objavljeni u ovom broju mogu se
prenositi uz obavezno navođenje izvora.

Ovaj, specijalni broj Kulture mira, *Suočavanje s prošlošću*, oslikava tek dio dugogodišnjih nastojanja organizacija civilnoga društva koje u državama nastalim nasilnim raspadom Jugoslavije - u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji rade na poslijeratnoj izgradnji mira. U zadnje dvije godine posebni se naponi ulažu u sustavno promišljanje regionalnog pristupa suočavanju s prošlošću te zajedničkom djelovanju. Naime, iako su i istraživanje i praksa pokazali da je nužno uvažavati potrebu za različitim pristupima i metodologijama djelovanja u različitim zemljama, pa čak i manjim zemljopisnim područjima unutar pojedine države (ovisno o specifičnom ratnom iskustvu), sada su već posve jasne nužno zajedničke točke djelovanja – dokumentiranje ratnih događanja, regionalni popis žrtava i nestalih, suradnja i ujednačavanje sudskih praksi pri suđenjima za ratne zločine te stvaranje koalicija za suočavanje s prošlošću.

Također, već se sada može nazrijeti da bi takva suradnja mogla u budućnosti rezultirati definiranjem i drugih, alternativnih, pristupa postizanja obnavljajuće pravde.

Međutim, riječ pomirenje se u prilogima ovog broja rijetko spominje. Kako to? Meni se čini da u svojoj cjelini ovaj broj časopisa opisuje pomirenje kao proces stvaranja (građenja) odnosa koji su ojačani uspostavom dijaloga, a zatim i usuglašenog (dijaloškog) pogleda prema zajedničkoj sukobljenoj prošlosti. Nadam se da ćete kao čitatelji/ce iščitavati tekstove koji slijede i iz tog rakursa.

Posebno se zahvaljujem svim autorima/cama članaka, Corinne Bloch, Nataši Govedić, Miroslavu Volfu te Jovanu Niciću, kao i svim autorima fotografija, Marinu Topiću, Ron Havivu, Andrew Testi koji su svojim prilogima napravili ovaj, za nas u Centru za mir, posebno važan broj Kulture mira.

urednica ■

Suočavanje s prošlošću: iskustva „velikih“ i po(r)uke „malim“ narodima

Velibor Zirojević

aktivista Centra za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek

Rat i ratni zločini nisu isključiva karakteristika određenih naroda, prostora i povijesnih epoha, ono što je važno je kako se prema njima odnosimo - tu se mogu činiti iskoraci.

Nije mali broj analitičara i povjesničara koji su, u pretjerano nacionalno obojenim pristranim domoljubnim tumačenjima bliže i dalje povijesti, pisali međusobno isključive, nekonzistentne verzije povijesnih događanja sasvim upitnih političkih i etičkih poruka. Povijest prečesto nije bila učiteljica života, počesto je samo pristrasna kronologija događaja iz prošlosti, prepuna mitova i predrasuda i s takovim pristupom vlastitim žrtvama da se njihova nesretna sudbina uvijek može izvući kao argument u (novim) sukobima s onim „drugima“. Odstustvo potrebe za objektivnošću i posvemašnji otpor ideji promišljanja cjelovite i konzistentne istine o sukobima između dviju naroda i država, posljednje je utočište nacionalista. Dio autora to smatra normalnim i prirodnim, gledajući upravo u tome puni smisao nacionalne države u svijetu u kojemu je čovjek čovjeku vuk, a život u čoporu i logika čopora - egzistencijalna nužnost.

Jedan od najvećih humanista prošloga stoljeća, filozof i teoretičar „logičkog pozitivizma“, grof Bertnard Russel, je davno, početkom devetnaestog stoljeća, objavio knjigu „Pustimo narod nek misli (svojom glavom)“ („Let the people think“). Svjestan negativnih konzekvenci partikularnog, nacionalnog tumačenja povijesti, poručivao je studentima „neka izučavaju Napoleonove poraze na osnovu izvještaja ‚Moniteura‘ koji otvoreno slavi njegove pobjede, a nakon što prouče u engleskim tekstovima povijest englesko-francuskih ratova, neka sagledaju ponovo, sada iz francuskih izvora, taj isti povijesni period.“ „Uvjeren sam da bi ovakova nastava povijesti, kakovu predlaže Bertnard Russel, svojevrsna teorija historijskog relativiteta, imala dalekosežne posljedice, ne manje od onih koje je u fizici imala Einsteinova teorija!“ pisao je književnik Danilo Kiš u svom „Času anatomije“. (Ovakav koncept, koji se tek na prvi pogled čini utopijskim, djelom je zaživio nakon Drugog svjetskog rata u kojemu je

odnos prema fašizmu utvrđen kao temeljni vrijednosni kriterij, a antifašizam definiran kao civilizacijaka tekovina i kao takav ugrađen u temelje ujedinjene Europe). Nije teško zamisliti da bi ovako osmišljena komparativna studija povijesti omogućila da se postepeno i nepovratno ugasi većina nacionalnih stereotipa i predrasuda, i o vlastitom i o onim „drugim“ narodima, da se demontiraju lažne povijesne konstrukcije ispunjene bajkama o nacionalnoj neustrašivosti, nepobjedivosti i herojstvu, slobodi i pravdi, krvi i tlu.

Njemačka povijest budi optimizam u mogućnost kolektivne katarze

Sile osovine iz Drugog svjetskog rata (Japan, Njemačka i Italija) doživjele su potpuni vojni i politički poraz i podnijele planetarnu osudu fašističkih režima, ali i dugogodišnje „kažnjavanje i discipliniranje“ čitavih država bilo podjelom, kontrolom oružanih snaga ili ograničavanjem suvereniteta. U takovim okolnostima te su

moćne nacije i države provele i proživjele višegeneracijski proces suočavanja s prošlošću, s rezultatima koji potiču optimizam. Stoljetni neprijatelji i suparnici na kopnu i moru, na Starom kontinentu i kolonijama, Francuzi, Englezi i Njemci – danas čine okosnicu ujedinjene Europe, a njihova su sporenja diplomatski uglađena i čini se - stoljećima udaljena od primisli o rješavanju nesuglasica ratom.

Hrvati i Srbi, Bošnjaci i Crnogorci ne pripadaju brojnim i velikim narodima, ali govore, po mišljenju mnogih lingvista, isti jezik u različitim varijantama. Taj jezik, koji čini osnovu i temelj nacionanih identiteta i kulture, omogućuje nam da se, lakše no Englezi, Francuzi i Njemci, bavimo iščitavanjem novije povijesti i historije iz hrvatskih vrela i srpskih izvora, pratimo tisak i štampu, neovisne novinare i nezavisne intelektualce... Promišljajući suočavanje s prošlošću iz te perspektive, Russelova ideja s početka teksta čini nam se manje uto-

pijskom, a grupe mirovnih aktivista s područja triju država i bivših jugoslavenskih republika - Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije i Crne Gore, pokušavaju ostvariti tu ideju: koristeći modernu tehnologiju nastoje napraviti komplementarnu i jedinstvenu bazu podataka o svim stradalima u ratnim sukobima na prostorima postjugoslavenskih zemalja. Sarajevski Centar za dokumentaciju i istraživanje, beogradski Fond za humanitarno pravo i zagrebačka Documenta – nacionalna su središta regionalne inicijative sveobuhvatnog prikupljanja dokumentacije o ratnim konfliktima koja na temelju pretraživih, usklađenih i provjerenih informacija trebaju ponuditi cjelovitu sliku ratnih zbivanja kao kvalitetnu podlogu za daljnje povjesne analize i konačnu političku valorizaciju proteklih ratnih događanja. Nema sumnje da to neće u potpunosti dokinuti dnevopolitička i politikantska tumačenja prošlosti, ali će značajno smanjiti prostor i mogućnosti proizvoljnog manipuliranja brojkama u svrhu «uklapanja» povjesnih događanja u okvire idealizirane slike nacionalne prošlosti.

(Operacija «Oluja», recimo, pokazuje da su i oko ratnih operacija o kojima postoji obilje nespornih informacija, od broja angažiranih vojnika i vojne logistike do broja stradalih civila i oštećenih objekata – postoje sasvim oprečne povjesno-političke ocjene: od najznačajnijeg događaja u novijoj nacionalnoj povijesti i najveće ratne pobjede u povijesti do osporavanja pobjede u «bitki bez borbe» i optužbi za udruživanje državnog vrha u zločinački pothvat etničkog čišćenja.)

Vladajuće parlamentarne stranake u postjugoslavenskim zemljama, trajno opterećene etnocentričnim konceptom i pragmatičnim dnevopolitičkim ciljevima, gotovo redovito nisu u stanju objektivno sagledati krupne procese koji su prethodili stvaranju nacionalnih država: nevladine organizacije, međutim, nemaju opterećenja te vrste i rade na univerzalnim principima ljudskih prava i općeprihvaćenih društvenih vrijednosti što značajno olakšava racionalno i realno sagledavanje povjesnih događaja.

„Nemci i Nemačka. To je najveća muka moga života...” pisao je u svojim Sveskama jedan od ponajvećih književnika s ovih naših prostora – Ivo Andrić, sjedeći u svojoj beogradskoj mansardi ranih četrdesetih i pišući djela za koja će, dva desetljeća kasnije, dobiti Nobelovu nagradu za književnost. Ivo Andrić, erudita i diplomat, Hrvat koji je pisao srpskim jezikom, i to uglavnom o Bosni – zanimljiv je za naš uvod po vrlo osobnoj i emotivnoj reakciji na njemačke zločine u Drugom svjetskom ratu, njegovoj nevjerici da veliki njemački narod kojeg je on upoznao preko velikih pjesnika, skladatelja i filozofa, čini masovne i teško zamislive zločine širom Starog kontinenta. I

nastavlja: „slom koji može značiti u čovekovoj sudbini ili prekretnicu ili smrt. To je problem od koga će bolovati Evropa još sto i pedeset godina. Pa ni tada mu ne vidim rešenja! ... I bez mržnje, bez traga svake osvetoljubivosti za ono što sam lično propatio od Nemaca i zbog Nemaca, ja se zabrinut pitam, ne zbog sebe ni zbog Nemaca, nego zbog Evrope, zbog čovečanstva: kako će ovi Nemci naći svoje mesto među ljudima i ‚na ljudskim poslovima‘ ? I kada?“

Ova Andrićeva upitanost neposredno po okončanju rata i spoznaja o koncentracijskim logorima, eksperimentima na ljudima i masovnim egzekucijama, ideologiji nadčovjeka i nadržase – danas, međutim, budi optimizam u mogućnost kolektivne katarze i suočavanja s najmračnijim razdobljima nacionalne povijesti – i razvoj naroda i države u demokratsko, multikulturalno, otvoreno i ekonomski efikasno društvo. I premda se, prateći njemačke medije, obrazovni sistem i kulturnu scenu može steći dojam da je

taj proces u Njemačkoj uspješno okončan, njemački političari i javnost vrlo su osjetljivi na svaki porast političkog ekstremizma i spremno na njega reagiraju aktiviranjem dodatnih društvenih mehanizama u kontinuiranom sustavu za prevenciju recidiva fašističke prošlosti.

Dakle, rat i ratni zločini nisu isključiva karakteristika određenih naroda, prostora i povijesnih epoha, važno je kako se prema njima odnosimo - tu se mogu činiti iskoraci. Suočavanje s prošlošću je neophodan proces u saniranju društvenih posljedica rata. Uspjeh tog procesa derivat je političke volje i na njoj izgrađene društvene svijesti koja mora njegovati kulturu dijaloga i nenasilnog rješavanja društvenih sukoba. U svakodnevnoj političkoj praksi to znači biti sposoban spriječiti instrumentaliziranje povijesti u dnevopolitičke svrhe i (zlo)upotrebljavanje događaja iz prošlosti pozivanjem na njih u potpuno izmijenjenim društveno-ekonomskim okolnostima.

Konačno, jedan aktivan i politički angažiran odnos prema prošlosti, dinamički pristup koji ne znači stalno reinterpretiranje povijesti nego njegovo promišljanje i pozicioniranje u novim okolnostima, može se sažeti u misao njemačkog diplomata, veleposlanika Republike Njemačke u Hrvatskoj dr. Gebhardt Weiss: „Sadašnje generacije Njemaca nisu odgovorne za zločine svojih djedova, ali su odgovorne za način na koji se danas govori o njima.“

Saniranje društvenih posljedica rata nije moguće bez suočavanja s prošlošću

Suočavanje s prošlošću ovisi o političkoj volji i društvenoj svijesti koje njeguju kulturu dijaloga

“Ideja da netko kontrolira moju prošlost za mene je nepodnošljiva”

Mirsada Tokaču
intervjurala je Corinne Bloch

Osnovan 2003. godine, Istraživačko dokumentacijski centar – Sarajevo čini jedan dio regionalnog projekta *Suočavanje s prošlošću*. Potaknut željom za poštivanjem potreba žrtava te željom da ponudi istinu budućim generacijama, Mirsad Tokača već 12 godina pokušava dokumentirati činjenice o ratu u Bosni.

Ako u 9 sati ujutro posjetite ured Istraživačko dokumentacijskog centra (IDC) u Sarajevu, velika je vjerojatnost da ćete tamo zateći njegovog predsjednika kako čita lokalne novine. Ali, u to doba dana Mirsad Tokača ne mari za općenite vijesti. On je već u potrazi za dokazima – imenima, fotografijama ili bilo kakvim drugim informacijama koje

bi se mogle dodati ogromnoj bazi podataka o žrtvama rata koju sastavlja IDC. U većini slučajeva, Mirsad nešto pronađe na stranicama sa osmrtnicama, čak i ako je riječ samo o imenu, o žrtvama rata čija su tijela nedavno pronađena. Odmah potom provjerava je li Centar već zabilježio tu žrtvu.

Već 12 godina Mirsad Tokača i njegov tim putuju Bosnom i prikupljaju podatke važne za razjašnjavanje uzroka i načina masovne patnje stanovnika Bosne, bez obzira na njihovu nacionalnu, etničku ili vjersku pripadnost. «Ljudi budućnosti imaju posebnu dužnost po pitanju suočavanja sa zločinima, čak i kada su sami počinitelji već mrtvi». To su riječi Jonathana Schellsa (*The Fate of the Earth (Sudbina Zemlje) – 1982.*), a Mirsad Tokača u njima je pronašao svoju osobnu dužnost. I više od toga: životnu motivaciju.

Zašto ulažete toliko energije u dokumentiranje činjenica o ratu?

Želim imena svih žrtava; želim znati što se dogodilo svakoj od njih i tko je za to odgovoran. Tek tada ćemo imati jasnu sliku o tome što se dogodilo. Ovo je prvi korak u suočavanju s našom prošlošću. Potraga za istinom i pravdom temeljni je preduvjet za izgradnju povjerenja, pomirenje i dugotrajni mir. U procesu suočavanja s prošlošću trebali bi izbjegavati svaki oblik generalizacije i stvaranja općih zaključaka koji nisu utemeljeni na detaljnim istragama i dokazima. Na taj ćemo način doprinijeti ostvarivanju društvene funkcije povijesti, jednostavno osiguravajući izvor u kojemu se mogu pronaći činjenice, a one će dovoljno govoriti same za sebe. Drugi važan razlog je potreba svakog pojedinog člana bošnjačke zajednice za izražavanjem ljubavi prema žrtvama, čak i ako je riječ samo o prepoznavanju njihovih imena.

Ovaj će materijal činiti osnovu za započinjanje procesa suočavanja s prošlošću. Što znači provođenje tog procesa?

Odnos balkanskih naroda i država prema prošlosti češće odražava njihove pristrane, političke i ideološke monopole, manipuliranu i diktiranu povijest i kroz nju mitologiziranu svijest, sve vrste predrasuda o prošlosti, nego smireno i dokumentirano promišljanje o konkretnim događajima i objektivnim povijesnim činjenicama. Suočavanje s prošlošću je aktivan i kreativan odnos s prošlim događajima, a ne pomilovanje ili amnezija. Ljudi u Bosni moraju znati da nikome nije dozvoljeno prisiliti ih na šutnju. Stoga ja nastavljam svoju potragu za svjedočenjima vezanim uz zločine – želim da svaka osobna priča bude negdje zabilježena. A nakon toga ću otići u svaku zajednicu i ljudima ispričati

Centar za suočavanje s prošlošću

Osnovan 2004. godine na temelju Komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima – nezavisno i nestranačko vladino tijelo osnovano 1992. – Istraživačko dokumentacijski centar danas ima impresivnu bazu podataka od milijun stranica tipkanih dokumenata sačinjenih od svjedočenja, zapisnika, naloga itd. Ukupno, baza podataka sadrži više od 300.000 imena građana i žrtava rata, imena više od 30.000 počinitelja zločina ili dugih prekršaja ljudskih prava, više od 20.000 fotografija i 1.000 sati video i audio zapisa.

IDC je nevladina, politički nezavisna i neprofitna organizacija. Osnovana je u svrhu upotrebe ogromne količine materijala prikupljenog za otvaranje procesa suočavanja s prošlošću i razvijanja ostalih aktivnosti vezanih uz taj proces, kao što su npr.: praćenje suđenja, zagovaranja odštete za žrtve, obrazovanje, istraživanje stanja ljudskih prava i dokumentiranje radi informiranja ljudi o njihovoj nedavnoj prošlosti. Organizacija također radi i na uspostavljanju nekoliko regionalnih centara.

2004. IDC je bio jedan od potpisnika protokola o novoj suradnji s Dokumentacijskim centrima u Beogradu i Zagrebu.

Čovjek u potrazi za istinom

Ime: Mirsad Tokača

Rođen: 1954. u Sarajevu

Funkcija: Od 2003. predsjednik Istraživačko dokumentacijskog centra – Sarajevo

Prijašnja funkcija: od 1992. do 2003., predsjednik vladinog Vijeća za ratne zločine

Tijekom sedamdesetih godina Mirsad Tokača radio je kao televizijski novinar i, kao što voli reći, to je bila njegova «prva ljubav». U osamdesetima je postao član sindikata u Bosni i sudjelovao u društvenim i gospodarskim reformama u svojoj zemlji, pokušavajući uspostaviti socijalnu politiku i ostvariti prava radnika. U devedesetima je osnovao svoju tvrtku za menadžment i marketing, koja je na početku rata bila u potpunosti razvijena. 1992. godina promijenila mu je život: u to se vrijeme kao dobrovoljac borio na prvim linijama bošnjačke vojske u obrani Sarajeva, a također su ga pozvali da uspostavi press centar u Bosni. «To je bilo nevjerojatno razdoblje kada sam shvatio što je čovjek u stanju napraviti u opasnim situacijama», danas kaže. U srpnju iste godine sudjelovao je u stvaranju Vijeća za ratne zločine, čiji je predsjednik bio do 2003.

činjeničnu istinu o tome što im se dogodilo. Želim otvoriti javnu raspravu o prošlosti te o tome kako i zašto se moramo suočiti s njom.

Čini se da su ljudi više usmjereni na to kako zaboraviti prošlost i okrenuti se budućnosti. Kako ćete ih uključiti u ovaj proces?

Ako želimo priliku za započinjanje procesa pomirenja i ponovne izgradnje društva, potrebno je poštovati potrebe žrtava, bez obzira koliko to bilo za neke bolno i neugodno. Žrtve nisu bile pobijeđene samo zato što su ih ubili, silovali ili prisilili da napuste svoje domove. Prvi znak konačnog poraza žrtve, a u tom kontekstu i pobjede zločinca, jest šutnja o vlastitoj patnji. Govoriti o tome moralna je obveza. To znači stvarati okružje za snažniji osjećaj društvene odgovornosti za događaje u kojima smo sudjelovali. Ovdje nije riječ o stvaranju klime za osvetu. Suočavanje s prošlošću nije jednosmjerna ulica ili odnos u kojem postoji apsolutno jasna podjela na one koji su krivi i na one nevine. Ovaj je rat bio dramatičan i za počinitelje, oni su također žrtve: netko je iskoristio njihovo neznanje, netko je u ime svih odlučio gurnuti nas u rat. Iako su stupnjevi odgovornosti različiti, prvi korak u suočavanju s prošlošću je prihvaćanje vlastite odgovornosti. Prihvaćanje činjenice da je naša nedavna prošlost tragična i obilježena strašnim zločinima može nam pomoći izbjeći zamke njezinog prikrivanja ili prebacivanja tereta suočavanja s prošlošću na neke buduće generacije.

O kojoj vrsti kolektivne odgovornosti govorite?

O nedostatku svijesti. Za vrijeme drugog svjetskog rata sve muškarce u mojoj obitelji ubili su četnici koji su 1992. napali Bosnu. U samo jednom danu moja je majka izgubila oca i tri brata. No kada sam ja bio dijete, nismo imali priliku govoriti o tome. Nije bilo suđenja počiniteljima; nije bilo informacija, odgovornosti, otvorenih rasprava – samo zloporaba činjenica i statistika u propagandne svrhe. Kao i većina ljudi u ovoj zemlji, odrastao sam u naivnom uvjerenju da je rat nešto nemoguće, nešto

što se nikada više neće dogoditi. Ali to je bio samo san; glup san, jer u realnosti je postojalo plodno tlo. Bili smo toliko slijepi da ga nismo mogli izbjeći.

Objašnjava li to vašu osobnu motivaciju?

Naravno! «Onaj tko kontrolira prošlost, kontrolira i budućnost». Jednoga sam dana shvatio značenje ovih riječi Georgea Orwella i postalo mi je jasno da nikada više ne bih mogao podnijeti ideju da netko kontrolira moju prošlost. Samo zamislite da je moja majka imala priliku reći: «Djeco, ako želite znati što se dogodilo vašim ujacima, idite u Dokumentacijski centar, pročitajte njihove priče i priče drugih». Da smo samo imali mjesto za sjećanja, priliku za osvježavanje. Zato budućim generacijama želim ponuditi istinitu priču. Želim stvoriti memorijalni centar u koji svatko može doći i saznati činjeničnu istinu. Želim stvoriti uvjete za rano upozorenje. Nitko nema pravo reći «nikada više», ali svatko je dužan objasniti i analizirati prošlost te govoriti o njoj. Ovome radu nema kraja; buduće generacije morat će nastaviti ovu raspravu kako bi naučile nositi se s tim problemom.

Vaš tim radi i na praćenju suđenja na regionalnoj razini. Možete li objasniti važnost toga?

Privođenje odgovornih pravdi najveća je obveza cjelokupnog procesa. Ali istinska pravda ne može se ostvariti bez dokumentiranih činjenica i podataka, kao ni bez svjedoka. Svi naši dokumenti na raspolaganju su Međunarodnom sudu za ratne zločine na području bivše Jugoslavije (ICTY) i lokalnim sudovima. Vodimo računa o činjenici da se ovi dokumenti također uzmu u razmatranje te osiguravamo zaštitu svjedoka u slučaju da žele svjedočiti.

ICTY brine za velike slučajeve; o pojedincima sa zapovjednom i političkom odgovornošću; ali oni kojima se sudi na lokalnim sudovima jednako su važni za proces suočavanja s prošlošću. Svaka žrtva vjeruje da je njezin slučaj najobiljniji. Za njih nema manje važnih počinitelja. Stoga se pri stvaranju mozaika istine ne smije zanemariti ni naj-

manji detalj. Štoviše, žalovanje i pomirenje nisu mogući sve dok se ne prizna njihov slučaj, ne kazni zločince i ne obešteti žrtve.

Što je s idejom o kojoj se raspravljalo u Sarajevu, o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje?

Suočavanje s prošlošću je zadatak kojemu nema kraja. Nedostatak Komisije jest to što ispitivanje traje samo nekoliko mjeseci. Za razliku od toga, dugotrajan proces dokumentiranja činjenica o ratu nudi trajnu priliku za dodavanje informacija i utvrđivanje istine: žrtve mogu doći kada se osjete spremnima za razgovor, a ne samo tijekom razdoblja od šest mjeseci. Ljudima treba vremena. Deset godina nakon završetka rada još je uvijek mnogo žrtava koje redovito dolaze u naš ured kako bi s nama podijelile što se dogodilo njima i njihovim rođacima. Posljednjih godina najmanje je tisuću ljudi došlo svjedočiti, prijaviti

počinitelje. Samo prije nekoliko dana po prvi put sam čuo priču žene iz Sarajeva čiji su sin i suprug ubijeni 1992. u blizini gradskog aerodroma. Konačno je progovorila, nakon dvanaest godina! Čak sam morao otići do nje kako bih je uvjerio da je važno govoriti o tome. Prijašnji pokušaji dogovora vezani uz pitanje «pomirenja» su propali jer su bili organizirani na elitistički način, bez prethodnih opsežnih konzultacija sa žrtvama. Ljudi su bili mišljenja da je Komisija svrha sama sebi te da će se zbog svoje povezanosti s vladom pretvoriti u novu birokratsku strukturu.

Vi ste jedan od potpisnika protokola o novoj suradnji s Dokumentacijskim centrima u Beogradu i Zagrebu. Što očekujete od te suradnje?

Iskustvo vezano uz stav mnogih aktera nedavnih tragičnih događaja, kako onih iz susjednih zemalja tako i onih u Bosni, jasno dokazuje nedostatak spremnosti

nekih političkih i vojnih struktura te struktura u policiji za suočavanje sa zločinima počinjenim u prošlosti i njihove pokušaje da kroz nasilje ostvare političke ciljeve. Stoga je, uz razvijanje lokalnog pristupa suočavanju s prošlošću, također potrebno tražiti i ispitivati oblike regionalne suradnje. Štoviše, od njih trebam čuti zašto i kako se sukob dogodio s njihove strane. Na području Bosne bilo je puno srpskih i hrvatskih vojnika: tko ih je poslao? Koliko ih je ubijeno? Koju je cijenu trebalo platiti za ideju Velike Srbije? Želim čuti odgovor utemeljen na činjenicama i želim da javnost u Srbiji i Hrvatskoj sazna istinu.

Za više informacija

Istraživačko dokumentacijski centar,
Dubrovačka ulica 2, 71 000 Sarajevo
Telefon: +387 33 25 87 70
Faks: +387 33 25 87 71
E-mail: centar@idc.org.ba
Web stranica: <http://www.idc.org.ba>

Broj žrtava u Bosni manji je od procijenjenog

Prema mišljenju Mirsada Tokača, statistika utemeljena na činjenicama i imenima potrebna je radi sprječavanja ideoloških manipulacija i daljnje mržnje

Za sada u Bosni ne postoji službena baza podataka o broju osoba ubijenih tijekom rata kao ni o drugim važnim podacima vezanim za ratna stradanja i razmjere ratne štete – samo procjene. Ali Mirsad Tokača, predsjednik Istraživačko dokumentacijskog centra – Sarajevo (IDC) ne vjeruje nagađanjima. Stoga već dvanaest godina radi na stvaranju baze podataka utemeljene na činjenicama i dokazima radi izbjegavanja beskrupuloznih ideoloških, političkih, vjerskih i drugih manipulacijama brojem žrtava. Mirsad objašnjava: «Ovisno o njihovim ciljevima, različite političke i druge grupe navode različite brojčane podatke. Takve okolnosti štete realizaciji cilja, a to je postizanje potpune istine, osuda počinitelja i pokušaj zacjeljenja ratnih rana. Nadalje,

postoji opasnost da će netko u nekom trenutku u budućnosti pokušati kroz manipulaciju brojkama provocirati daljnju mržnju.»

Trebamo sjećanja utemeljena na činjeničnoj istini, a ne na mitološkim pričama.

Primjer opasne uporabe brojčanih podataka o žrtvama su događaji prije izbijanja rata u bivšoj Jugoslaviji. Srpski je režim, tada, kroz medije snažno oživio sjećanja

na zločine počinjene tijekom drugog svjetskog rata u koncentracijskom logoru Jasenovac u sjevernoj Hrvatskoj, ali nikada nije iznio jasno i pouzdano utvrđene brojke i imena žrtava. Srpska propaganda govorila je o 700.000 ubijenih osoba, podatak koji su opovrgnuli brojni relevantni istraživači i naučnici.

Štoviše, nalazi IDC-a o broju žrtava i nestalih osoba iz nedavnog rata bili su iznenađujući. Više od 80% rada već je završeno, a Mirsad Tokača već može jasno potvrditi da je broj žrtava manji od trenutnih službenih procjena od 200.000. «Danas, gotovo sa sigurnošću, mogu reći da će konačni broj žrtava biti veći od 100.000, ali manji od 150.000 – oko 25% žrtava su Srbi, 5% su Hr-

Travanj 1992. Mirsad Tokača u prvom protestu protiv rata u Sarajevu kada je ranjen njegov prijatelj. «Ta je slika uvijek uz mene.. Daje mi motivaciju za posao koji radim»

vati, dok preostali dio od 70% čine Bošnjaci».

Do sada, baza podataka IDC-a sadrži oko 90.000 imena ubijenih i nestalih osoba, njihovu dob, spol, mjesto i uzrok smrti te fotografiju. Ove podatke prikupio je iz različitih izvora – općinskih knjiga, bolnica, medija, od obitelji žrtava, iz masovnih grobnica, pogrebnih agencija, groblja, svjedočenja i mnogih drugih – tim od šest profesionalnih istraživača i dvadeset volontera različitog podrijetla koji rade u cijeloj Bosni. Prikupljeni dokumenti uspoređuju se jedni s drugima prema pouzdanoj metodologiji i provjeravaju kako bi se ponudila istina utemeljena na činjenicama.

Razlika između brojčanih podataka IDC-a i uobičajenih procjena može se objasniti činjenicom da su različiti izvori

brojali značajni udio žrtava po dva, pa čak i tri ili četiri puta. «Do sada se uvijek samo dodavalo postojećem zbroju bez provjere i grupiranja imena,» objašnjava Mirsad Tokača. «Bez konačno utvrđenog broja žrtava nemoguće je započeti proces pomirenja. Suočavanje s prošlošću znači suočavanje s vlastitim sjećanjima. Stoga trebamo sjećanja utemeljena na činjeničnoj istini, a ne na mitološkim pričama.»

Osim toga, IDC prikuplja podatke o uništavanju kulturnog naslijeđa te ostalim zaštićenim građevinama. Prema istraživanju, 917 sakralnih kompleksa koji pripadaju islamskoj zajednici u potpunosti je uništeno, dok je njih 713 jače ili slabije oštećeno; nadalje, uništeno je ili oštećeno 311 struktura katoličke zajednice, 34 struktura pravoslavne zajednice i 7 židovske; 850 sela u potpunosti je

Regionalna suradnja: žrtva ima ime

Fond za humanitarno pravo iz Beograda, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo i DOCUMENTA iz Zagreba su 6. travnja 2004. godine u Sarajevu potpisali *Protokol o regionalnoj suradnji* na procesima suočavanja s prošlošću.

Ti centri u suradnji s drugim organizacijama civilnoga društva te vladinim institucijama, surađuju na prikupljanju, istraživanju i dokumentiranju građe o ratnim zločinima, povredama ljudskih prava i otporima ratnim zbivanjima, o sudionicima i sudionicama ratova, žrtvama, preživjelima te mogućim počiniteljima. Također, prikupljaju bibliografsku dokumentaciju koja sadrži podatke o pisanim i video zapisima, člancima, knjigama, pravosudnim dokumentima. Stvaraju arhivu usmene povijesti koja bi sadržavala transkribirane i autorizirane razgovore s preživjelima. Prikupljena dokumentacija će biti dostupna javnosti a rezultirati će *jedinstvenom «knjigom mrtvih i nestalih»* te nizom publikacija na temelju istraživanja te usmene povijesti.

Prošle je godine započela suradnja na *praćenju suđenja za ratne zločine te podršci svjedoka*.

U ljeto 2005. održana je prva *Ljetna škola za suočavanje s prošlošću*.

Javne rasprave, suradnja na projektima te organiziranje tematske ljetne škole doprinos su nacionalnom i regionalnom povezivanju i stvaranju koalicija organizacija civilnoga društva oko politika suočavanja s prošlošću.

K.K.

uništeno; zabilježeno je 214 napada na bolnice i ostale zdravstvene objekte te 132 napada na ostale kulturne i obrazovne objekte.

Co.BI. ■

* *Corinne Bloch je švicarska novinarka. Protekle je dvije godine provela na području bivše Jugoslavije, fokusirajući se na poslijeratnu izgradnju mira.*

“Očekujem da će sudstvo poboljšati svoju praksu”

Vesnu Teršelič intervjuirala je Corinne Bloch

Kako bi se dokumentiranjem ratnih zbivanja podržao proces suočavanja s prošlošću, četiri su organizacije u Hrvatskoj nedavno osnovale *Documentu* u Zagrebu. Pod vodstvom Vesne Teršelič, novi dokumentacijski centar računa na suradnju sa Sarajevom i Beogradom u objavljivanu činjenica o ratu iz regionalne perspektive.

Vesna Teršelič je vrlo zaposlena žena koja putuje iz jednog grada u drugi po cijelome svijetu, s konferencije na radio-nicu, sa sastanka na sljedeći vlak. Naravno: voditeljica i suosnivačica *Documente* nije tip osobe koja će čekati da netko drugi uzme stvari u svoje ruke. Ona ih jednostavno preuzima na sebe. Tako je na početku rata pokrenula antiratnu kampanju u Hrvatskoj. Međutim, u to vrijeme Vesna Teršelič, kao ni mnogi drugi, nije znala puno o izgradnji mira. Bila je angažiranija oko pitanja zaštite okoliša. Četrnaest godina kasnije i nakon nominacije za Nobelovu nagradu za mir, navodi isti razlog kao objašnjenje svog uključivanja u proces suočavanja s prošlošću, točnije, u proces dokumentiranja činjeničnog stanja o ratu: «budući da to nitko nije radio, odlučila sam to sama napraviti». I opet, bez obzira na neugodne reakcije...

Suočavanje s prošlošću je poprilično novi pristup izgradnji mira. Kako vam je ono postalo važno?

Moje zanimanje za suočavanje s prošlošću prethodilo je mom interesu za izgradnju mira. Rođena sam u Sloveniji. Moja obitelj je bila uključena u antifašističku borbu. Ali već sam tada mogla vidjeti da su naši susjedi bili u potpuno drukčijoj situaciji zbog svog položaja u Drugom svjetskom ratu. Težak dio priče iz tog vremena u svim zemljama je da su, uz nacističke okupatore, postojali i lokalni suradnici nacista, kao što su to bile ustaše u Hrvatskoj. Stoga sam tijekom 80-ih godina, kada se počelo raspravljati, prvo u Sloveniji, a zatim kasnije

i u Hrvatskoj, o komunističkim zločinima iz Drugog svjetskog rata, pažljivo pratila rasprave. Osobito onu koja se odnosila na nezakonita smaknuća nacističkih suradnika, nakon što su Britanci izručili ratne zarobljenike i njihove obitelji komunističkim partizanima.

Kada je komunistička ideologija postala samo prazna ljuštura i više je nije bilo moguće koristiti za mobilizaciju ljudi u političke svrhe, takve su priče postale snažan alat za zaokret prema nacionalizmu.

Budući da se nakon drugog svjetskog rata nije radilo na suočavanju s prošlošću, nezadovoljstvo ljudi bilo je plodno tlo za stvaranje nove ogorčenosti i isključive ideologije koja je mogla izgovoriti stvari poput «Hrvatska za Hrvate». Tada sam shvatila važnost suočavanja s prošlošću. Nakon posljednjeg rata, čekala sam da ljudi i institucije obave taj posao. Neki su polako počeli, ali to nije bilo dovoljno. I stoga sam odlučila sama raditi na tome.

Gdje se nalazi Hrvatska u procesu suočavanja s prošlošću u usporedbi s Bosnom i Srbijom?

Ni u jednoj od te tri zemlje političari nisu baš voljni suočiti se s prošlošću. Priča koju prikazuju javnosti je priča o ratnim junacima i potreban je veliki iskorak kako bi se izreklo da osim junake postoje i zločinci. A to se događa vrlo sporo. Postoji određen napredak, ali situacija je drukčija u svakoj zemlji. Hrvatska je u specifičnom položaju: povjerenje u demokratske institucije je veće nego bilo gdje drugdje u regiji, ali još uvijek nedovoljno. Ipak, institucionalno učenje, demokratizacija institucija i razvoj pre-

ma standardima međunarodnih ljudskih prava su daleko napredniji u Hrvatskoj zahvaljujući procesu europskih integracija, koji je, u ovom kontekstu, vrlo koristan budući da postavlja jasno definirane uvjete i rokove za provođenje navedenih zadataka.

A po pitanju krivičnog postupka protiv osumnjičenih za ratne zločine?

Postoje jasno definirani koraci koje bi Vlada trebala poduzeti, osobito po pitanju sudstva i krivičnog gonjenja osumnjičenih. Do sada je taj posao obavljen samo djelomično. Dovršeno je jedno suđenje protiv osumnjičenih za ratne zločine do razine najvišeg suda u Hrvatskoj, do pravomoćne presude. Ostala suđenja nisu gotova. Osim toga, procesi protiv osumnjičenika hrvatske nacionalnosti nisu dovršeni na isti način. Očito je da pravda nije slijepa kada je riječ o etničkoj i nacionalnoj pripadnosti: veća je vjerojatnost da će biti osuđeni osumnjičenici srpske nacionalnosti no osumnjičenici hrvatske nacionalnosti. Ako su osumnjičenici hrvatske nacionalnosti i optuženi za zločine počinjene protiv nekoga tko je druge nacionalnosti, izgledi su da će biti ili oslobođeni ili će se postupak otežati u nedogled.

Znači hrvatsko je pravosuđe još uvijek vrlo pristrano kada je riječ o nacionalnosti...

Da, ali ja sam optimist. Osobito jer sada postoji regionalni plan praćenja suđenja te ćemo dobiti dodatne informacije o načinu na koji se suđenja provode. Vjerujem da bi sudstvo moglo i trebalo

Moj glas za pravnu državu

Ime: Vesna Teršelić

Rođena: 1962 u Ljubljani, živi u Hrvatskoj

Funkcija: voditeljica *Documente* - Centra za suočavanje s prošlašću iz Zagreba. U aktivističkom radu fokusirana na povezivanje suočavanja s prošlašću i izgradnje mira.

Prijašnje funkcije: Nekadašnja direktorica Centra za mirovne studije i koordinatorica Antiratne kampanje Hrvatske. Predavačica na Mirovnim i Ženskim studijima. Radi treninge iz izgradnje mira i medijacije u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Kirgistanu.

Publikacije: suautorica priručnika o facilitaciji i medijaciji.

Dobitnica Nagrade za ispravno življenje (1998). Nominirana za Nobelovu nagradu (1997).

popraviti svoju praksu. Ne optužujem ga da je nesposobno, to je pitanje volje – ono mora biti sposobno! Kao i kada je riječ o sudovima u Bosni ili o sudovima Srbiji, očekujem od sudova u Hrvatskoj da bi trebali bolje obavljati svoj posao.

Kako vidite Documentu u tom procesu? Hoće li ona kroz praćenje suđenja pokušati nametnuti reformu?

Ni jednu se instituciju ne može prisiliti da učini nešto što ne želi. Ali putem Do-

umente moći će se pratiti više suđenja i više će dokumentacije postati dostupno. Naša se dokumentacija sastoji od dva dijela: prvi je pregled dokumentacije prikupljene od suosnivača i organizacija koje se bave ljudskim pravima. Drugi dio se odnosi na dokumentaciju o suđenjima u Hagu. Raspoloživost takve dokumentacije korisna je kako za tužitelje tako i za suce, ali i za obranu u procesu. Na taj način obrana također zna da su svjedočanstva vezana uz slučajeve te ostala dokumentacija na raspolaganju i teško da mogu zanemariti takvu činjenicu. Tada je mnogo teže pretvarati se da nedostaju podaci i informacije.

Vezano uz dokumentaciju, što već imate i što je još potrebno napraviti?

Još uvijek nemamo dokumente koji se mogu predstaviti javnosti. Naravno, nisu svi dostupni javnosti zbog tajnosti podataka, ali bismo ih željeli što više predstaviti javnosti. Cilj nam je sastaviti popis nestalih i ubijenih osoba u suradnji s Centrima u Beogradu i Sarajevu. U Hrvatskoj su službeni podaci u stvari prilično točni, ali se glavni izazov odnosi na popis nestalih i ubijenih osoba na kojem su uglavnom navedene osobe hrvatske, ali ne i drugih nacionalnosti. Međutim, popis nije upotpunjen i tu nastupa *Documenta*. Zatim želimo objaviti te informacije. Najjednostavniji način je putem interneta. Takav regionalni popis, koji ljudi mogu i komentirati, će biti naš alat.

Documenta je jedna od potpisnica protokola o novoj suradnji s Dokumentacijskim centrima u Beogradu i Sarajevu. Kako je započela ta suradnja?

Natašu Kandić, osnivačicu i direktoricu Fonda za humanitarno pravo iz Beograda koji je partner *Documente* u regionalnoj suradnji na suočavanju s prošlašću, poznajem iz rata. Bila je uključena u antiratnu kampanju u Beogradu. Poput ostalih, palila je svijeće za žrtve svaki dan ispred srpskog parlamenta. S moje strane, ja sam već bila uključena u neke mirovne inicijative prije rata kroz neke male grupe koje su promovirale civilnu službu. Kada je u ljeto 1991. godine počeo rat, shvatili smo da je potrebno poduzeti neke bitne korake kako bi osigurali provođenje pregovora. Sjećam se kako sam razmišljala da sigurno netko radi na tome. Ali nije bilo tako i stoga smo mi počeli s tim.

U antiratnoj kampanji napravili smo nacrt strategije i pokrenuli časopis. U prvom broju objavljenom u rujnu 1991. nalazio se članak o zaštiti ljudskih prava i o tome što čini ratni zločin. Tom sam prilikom upoznala Natašu.

Ipak, regionalni projekt «suočavanja s prošlašću» nije bio moguć sve dnevno. Bili smo svjesni da je potrebno uložiti sustavne napore. Očekivali smo da će to učiniti službena tijela ili znanstvene institucije, ali se ništa nije dogodilo. Nadalje, također je bilo važno uključiti Bosnu u proces, ali nismo imali partnera u Sarajevu dok nismo čuli, prije dvije godine, da Mirsad Tokača, predsjednik bošnjačke Komisije za ratne zločine, planira osnovati nevladinu udrugu koja bi bila posvećena dokumentiranju ratnih zločina.

Što očekujete od ove nove regionalne suradnje?

Zajedno, možemo se nadati da će podaci koje prikupimo i učinimo dostupnim javnosti zadobiti ●●●

Protokol o regionalnoj suradnji

Fond za humanitarno pravo iz Beograda, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo i DOCUMENTA iz Hrvatske su 6. travnja 2004. godine u Sarajevu potpisali *Protokol o regionalnoj suradnji* na procesima suočavanja s prošlašću a odnosi se na:

1. dokumentiranje i istraživanje ratnih događaja
2. praćenje suđenja za ratne zločine
3. stvaranje mreže podrške svjedocima
4. jačanje nacionalnih i regionalnih koalicija za suočavanje s prošlašću.

www.centar-za-mir.hr
www.documenta.hr

Zagreb, veljača 2001. Akcija *Moj glas za pravnu državu*. Za Vesnu Teršelič je važno što se je na tu akciju podrške procesuiranju ratnih zločina bez obzira na kojoj je strani zločin počinjen odzvao doista velik broj građana.

povjerenje. Pitanje povjerenja je od izuzetne važnosti. Ljudi uvijek pitaju, «koji je vaš izvor, zašto bismo povjerovali u to?» Dokumentirana činjenična istina je važna, jer ona predstavlja razinu na kojoj ne bi više trebalo biti previše razilaženja, ali ih ipak ima.

Ova suradnja ima i korektivnu funkciju, u značenju da je ovaj proces ponekad jako težak i da si trebamo međusobno pomoći. To je zajedničko iskustvo učenja.

Zatim, naš je cilj prikazati sliku kroz prizmu regionalne perspektive, ne samo iz perspektive Hrvatske. Važno je pogledati kroz tu prizmu, jer se rat odvijao između vojski triju države. Preživjeli i obitelji žrtava također žive u ovim različitim zemljama. Štoviše, mnogi od njih su se tijekom rata preselili iz jedne zemlje u drugu. Stoga je vrlo važno, na primjer, prikupiti podatke o nestalim osobama na temelju regionalne perspektive.

Kako bi umjesto tri različite napisali jednu zajedničku povijest?

Rekla bih da je to preambiciozno. Ali zasigurno, kroz činjeničnu dokumentaciju je u konačnici moguće napisati zajedničku povijest i stvoriti temelje za zajednička sjećanja. No, kako ja to vidim, prvi nam je zadatak konkretna dokumentacija. Nakon toga ćemo moći prikazati informacije viđene s različitih stajališta. Ali ne kako bismo mogli reći: ovo je hrvatsko stajalište, ovo je srpsko, itd. Uopće ne iz razloga! U svakoj zemlji postoje tisuće mogućih perspektiva. Činjenice bi trebale služiti svakom od mogućih stajališta unutar Hrvatske.

Koje su to specifičnosti *Dokumente* po kojima se ona razlikuje od svojih regionalnih partnera?

Prva specifičnost *Dokumente* je da mi planiramo prikupiti i pozitivna iskustva iz rata, kroz usmenu povijest i na druge načine. Smatramo da je u procesu suočavanja s prošlošću i ponovne izgradnje povjerenja izuzetno važno dokumentirati i iskustva otpora nasilju i spašavanja susjeda.

Suočavanje s prošlošću nije tek buđenje demona; ono je ljudima potrebno

Druga specifičnost je da je *Dokumenta* jasno usredotočena na zagovaranje suočavanja s prošlošću i pokušaj provedbe vladinih struktura koje bi na njemu radile. Ne samo u vladinoj politici. Smatramo da bi u budžetu trebala postojati posebna linija za suočavanje s prošlošću, jer bi na taj način bilo moguće podržati veći broj dokumentacijskih projekata te osigurati više sredstava za institucije koje se bave prikupljanjem podataka. Zagovaranje je zasigurno jedan od naših ciljeva, čak i ako je tek u povojima.

Što je s Vladinim prijedlogom o mogućem memorijalnom i dokumentacijskom centru u Hrvatskoj?

U rujnu 2004., kada smo već raspravljali o *Dokumenti*, pojavila su se dva prijedloga. Oba se odnose na centre koji bi radili sukladno Deklaraciji o do-

movinskom ratu koja je usvojena 2001. godine. Ta Deklaracija kaže da je Hrvatska vodila obrambeni rat. U stvari, rat je u najvećoj mjeri bio obrambeni, ali je imao i neke karakteristike građanskog rata, što je vrlo važna činjenica. U Deklaraciji se također navodi da Hrvatska nije bila uključena u rat u Bosni i Hercegovini. Smatram da je samo donošenje ove Deklaracije skandalozno, jer nije posao Sabora baviti se stvarima koje bi trebali utvrđivati povjesničari i dokumentaristi. Oni su jednostavno objavili što je istina i sada se centru, za koji vjerujem da bi trebao biti osnovan, jednostavno unaprijed govori što će raditi. Na taj je način njegova uloga znatno ograničena, pri čemu bi on trebao imati slobodu raditi u opsegu koji smatra neophodnim kako bi njegov rad u konačnici bio koristan. To je promašena institucija. Problem u Hrvatskoj i drugim zemljama bivše Jugoslavije je da krivotvorenje dokumentacije, ograničavanje pristupa dokumentaciji i ograničavanje njezinog tumačenja, a sve u svrhu ispunjavanja određenih političkih ciljeva, može biti opasno i dovesti do rizika ponavljanja kruga nasilja.

Podržavaju li mediji proces suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj?

Mediji igraju izuzetno važnu ulogu. Nezavisni su mediji postavili u Hrvatskoj temelje za razotkrivanje informacija o ratnim zločinima, također i onima koji se odnose na hrvatske snage. Bilo je neobično slušati priče o zločinima koje su počinili Hrvati. *Feral Tribune* je, na primjer, obavio i još uvijek obavlja sjajan posao. Ali, nažalost, ovakav pristup nije uobičajena praksa i ne nailazi na podršku.

Pretpostavljam da ne cijene svi Vaše inicijative u Hrvatskoj?

Suočavanje s prošlošću nije samo buđenje demona, to je također nešto što je ljudima potrebno. Naravno, za neke je ono uznemiravajuće. Stoga reakcije mogu biti vrlo neugodne. Teško je živjeti kada ljudi pljuju po tebi, ali ovaj je rad od izuzetne važnosti i netko ga mora obaviti. ■

Suđenja za ratne zločine i pravda iza rata

Katarina Kruhonja

Organizacije civilnoga društva u regiji zagovaraju da se putem pravednog i nepristranog suđenja za ratne zločine prekine s kulturom negiranja, kolektiviziranja i nekažnjavanja, da se postigne obnavljajuća pravda za žrtve te potakne društvenu i političku odgovornost za događaje koji su vodili ratu, razaranju i ratnim zločinima. Mogu li domaća pravosuđa obaviti taj zadatak?

Analitičari koji pokušavaju identificirati vrijeme zaokreta nakon kojeg u Jugoslaviji više nije bilo moguće zaustaviti nasilje opisuju različita vremena i događaje, no slažu se da bi mogućnosti za mirno rješenje bile puno veće da su se pomno istražile činjenice o svim zločinima počinjenim tijekom dvadesetog stoljeća. Iako ne treba sve uzroke rata svesti na *guranje prošlosti pod tepih*, važno je podsjetiti kako je šutnja ili negiranje zločina iz prošlih ratova i nasilnih sukoba omogućila da nacionalistički vođe oslone svoje programe na istinske povrijeđenosti svih čiji su bližnji stradali. Isključivost u ime većinske nacije pravdali su nekada počinjenim zločinima i nepravdama i time stvarali prividna opravdanja za sve vrste nasilja.

A danas, i desetljeće nakon završetka rata, Hrvatska je javnost još uvijek podijeljena, u stalnoj – uglavnom nedovoljno konstruktivnoj, a politički manipuliranoj raspravi oko karaktera ratnih zbivanja ovog i prethodnog rata, oko pitanja ratnih zločina u vlastitim redovima, konfuzna u poimanju heroja (koji su nevidljivi, anonimni i poništeni tisućama *štančanih* spomenica) i ratnih zločinaca (koji to ne mogu biti ako su se borili u obrambenom ratu). Prevladavajuća kultura negiranja i nekažnjavanja ratnih zločina počinjenih u vlastitim redovima s jedne strane, te kolektiviziranje krivnje s druge, vid je bezakonja koji vodi k nesigurnosti, a nastavlja s dehumanizacijom žrtava i manjina i nepoštivanjem njihovih prava. Transicija prema stabilnoj demokratizaciji i jačanju uloge zakona u svim zemljama nastalim raspadom Jugoslavije nije moguća bez uvođenja pravde i odgovornosti za zločine počinjene u ratu

putem ključnog instrumenta pravde u tranziciji – suđenja za ratne zločine. Potrebno je, naime, preokret s političkih interpretacija prošlosti na suočavanje s činjenicama utvrđenim na nepristranim, pravednim i profesionalnim sudovima. Posao započet od strane Međunarodnog suda za ratne zločine u Hagu treba dovršiti pri domaćim sudovima.

Negiranje i nekažnjavanje ratnih zločina nastavlja s dehumanizacijom žrtava

Iako su zadnji izvještaji OSCE-a povoljniji, ipak međunarodna zajednica rad domaćih pravosuđa stavlja u vrh političkih prioriteta potrebnih za stabilizaciju demokratizacije zemalja u regiji. Još je uvijek visok rizik: budući bi procesi za ratne zločine pred domaćim sudovima mogli ostati uvjetovani političkom voljom aktualnih vlasti ili osobnih političkih uvjerenja sudaca. Povjerenje u domaće sudove je nedostatan na svim razina-

Samo pravosuđe kome se vjeruje može doprinijeti obnavljajućoj pravdi

ma – žrtava i oštećenih, osumnjičenika i počinitelja kao i javnog mijenja, posebice ukoliko se proces odvija pred sudovima države koja je u ratu bila neprijateljska. Stoga su organizacije za zaštitu lju-

dskih prava, naročito one koje rade na jačanju individualnih i društveni procesa suočavanja s prošlošću, za jedan od prioriteta djelovanja, postavili sustavno, nacionalno i regionalno, praćenje suđenja za ratne zločine.

Zašto praćenje suđenja?

Praćenje suđenja i objektivno izvještavanje je **intervencija** čija je svrha jačanje opreza pravosuđa u dosljednoj primjeni načela nepristranog, zakonitog i pravičnog suđenja i međunarodnih standarda. Prisutnost promatrača i promatračica predstavlja **načelo javnosti** suđenja (jednog od osnovnih elemenata nepristranog, zakonitog i pravičnog suđenja) na kojeg imaju pravo žrtve, počinitelji i javnost. Objektivno izvještavanje, također, doprinosi **jačanju povjerenja u pravosuđe** što je preduvjet za postizanje obnavljajuće pravde kroz procesuiranje ratnih zločina – ona je moguća samo ukoliko žrtve i javnost imaju povjerenja u rad pravosuđa.

Zašto regionalno praćenje suđenja?

Jedan od ključnih razloga za regionalno praćenje suđenja je činjenica da će zločini nastali u istom ratu biti procesuirani u tri države. Radi ujednačavanja, potrebno je raditi promptnu komparaciju pravosudnih praksi. Regionalno praćenje omogućuje primjenu načela javnosti i preko emotivnih prepreka nastalih u ratu – promatrači/ce često predstavljaju prvu i jedinu prisutnost javnosti države iz koje

Fotografija: Ron Haviv

dolaze. To je važno radi izgradnje povjerenja u sudove drugih država u regiji. I ne manje važno – zajedničko praćenje svih suđenja od strane regionalnog tima promatača/ica daje jasnu poruku da žrtva i zločin nemaju nacionalni predznak.

Suđenje za ratne zločine i obnavljajuća pravda

Javno uvažavanje istine o stradanju na temelju nepristranog i na zakonu utemeljenog utvrđivanja činjenica daje žrtvi mogućnost oslobođenja od bar dijela boli, stida, srdžbe i straha, a počinitelju

prihvatanja odgovornosti za počinjeno djelo i mogućnost pravednog suđenja.

Svrha praćenja je učiniti pravosuđa opreznijima i profesionalnijima

Zajednica i društvo, u cjelini, suočavaju se s činjenicama o tome što se tijekom oružanih sukoba događalo te dobivaju prostor za distanciranje od zločina počinjenih u ime cjelokupnog društva/

nacije, rastakanje kolektivne krivnje i njenu individualizaciju.

Jačanje kapaciteta sudbene vlasti za nepristrano, zakonito i pravedno procesuiranje ratnih zločina (unatoč emotivnim opterećenjima te političkim manipulacijama) uvećava vjerojatnost uspostave pravne države i u drugim segmentima, posebice u suprotstavljanju organiziranom kriminalu.

Prva kaznena prijava u RH za sustavno istjerivanje stanara nehrvatske nacionalnosti opisana kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva

Na temelju saznanja i prikupljene dokumentacije o protuzakonitom i brutalno nasilnom istjerivanju stanara iz vojnih stanova, ali i društvenih i privatnih domova, sustavno uz zastrašivanje, odnosno prijetnje oružjem i smrću od strane pripadnika vojno-stambene komisije ili po njihovom nalogu tijekom ratnih sukoba u Osijeku koncem 1991. i početkom 1992. godine - Centar za mir - Osijek je 15. lipnja 2005. godine Državnom odvjetništvu RH podnio kaznenu prijavu protiv tadašnjeg predsjednika vojno-stambene komisije pod sumnjom na ratni zločin protiv civilnog stanovništva.

Državno odvjetništvo RH je uvažilo zahtjev podnositelja kaznene prijave za izuzećem županijskog državnog odvjetništva u Osijeku, te je pokretanje predistražinskih radnji povjerenom Županijskom odvjetništvu u Čakovcu.

Domaća pravosuđa na ispitu

Jovan Nicić, koordinator regionalnog tima promatrača

Dosadašnja sudeња za ratne zločine pred domaćim pravosuđima u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini su, uz samo par - ali važnih - izuzetaka, ukazala na nespremnost i nedostatak političke volje da se za ovu vrstu zločina sudi profesionalno i u skladu s međunarodnim standardima nepri-stranog i pravičnog sudeња. Kako će se domaća pravosuđa postaviti prema zapovjednoj odgovornosti?

Strategija prestanka rada Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju.

Rezolucijama Savjeta Sigurnosti Ujedinjenih nacija, broj 1503, od 28. kolovoza 2003. godine i broj 1534, određena je strategija prestanka rada Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). Ovom je strategijom predviđeno da sve istrage moraju biti završene do kraja 2004. godine, sudeња pred Raspravnim

Sudeња za ratne zločine su instrument suočavanja s prošlošću

vijećima do kraja 2008. godine, a žalbeni postupci do kraja 2010. godine. Jedan od osnovnih elemenata ove strategije je prenošenje slučajeva sa MKSJ na sudove država u regiji. Time bi sudeња za ratne zločine pri domaćim pravosuđima trebala postati osnovni mehanizam procesuiranja počinitelja ratnih zločina na teritoriju bivše Jugoslavije i samim tim jedan od najznačajnijih instrumenata procesa suočavanja s prošlošću na ovim prostorima. U tom smislu, očekuje se da će se pred domaćim sudovima pokretati i novi postupci neovisno od ustupanja predmeta Haškog tribunala.

Pripreme pravosuđa u državama u regiji

Tijekom 2002. i 2003. godine u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji su donijeti zakoni kojima su formirana posebna odjeljenja pravosudnih organa koji će sudjelovati u ovoj vrsti postupaka. U BiH i Srbiji su formirana tužilaštva i vijeća za ratne zločine, dok su u Hrvatskoj formirana četiri istražna odjeljenja pri Županijskim sudovima u Zagrebu, Rijeci, Osijeku i Splitu, koja su specijalizirana za istraživanje i procesuiranje ratnih zločina.

S druge strane, sve su tri države pristupile konvencijama Savjeta Europe koje se odnose na pružanje međunarodne kazneno-pravne pomoći i ekstradiciju, a zaključeni su i posebni sporazumi o suradnji u prekrivičnom postupku na suzbijanju svih oblika teškog kriminaliteta, uključujući i ratne zločine, između tužilaštava država u regiji.

Zapovjedna odgovornost u domaćem pravu

Jedno od ključnih pitanja, za buduća sudeња za ratne zločine pred pravosuđima država u regiji, je tumačenje mogućnosti sudeња po zapovjednoj odgovornosti. Zapovjedna odgovornost tj. odgovornost nadređenog predstavlja oblik individualne kaznene odgovornosti, koji je vrlo dugo zastupljen u međunarodnom kaznenom pravu. Kao dio međunarodnog običajnog prava, zapovjedna odgovornost je kodificirana 1977. godine Dopunskim protokolom I iz Ženevske konvencije, koji se odnosi

na međunarodne oružane sukobe. Nakon Dopunskog protokola I, zapovjedna je odgovornost predviđena eksplicitnim navođenjem njenih elemenata u Statutu Međunarodnog kaznenog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ), članak 7(3), Statutu Međunarodnog krivičnog tribunala za Ruandu (MKTR), članak 6(3) kao i u Rimskom Statutu Međunarodnog krivičnog suda (MKS), članak 28. Naime, člankom 86, stavak (2) ovog Protokola, predviđeno je da činjenica da je povrjedu Ženevskih konvencija ili Protokola izvršio neki podređeni ne oslobađa njegove nadređene odgovornosti u slučaju da su oni znali, ili imali informacije koje su im omogućile saznanje da je podređeni izvršio ili će izvršiti takvu povrjedu, a nisu poduzeli sve razumne i moguće mjere sprječavanja ili suzbijanja povrjede.

Članak 28. Statuta MKS-a razdvaja, također, zapovjednu odgovornost vojnih i civilnih osoba. Statut osoba. Statut MKTJ i MKS, također, predviđa mogućnost primjene zapovjedne odgovornosti i tijekom unutarnjih oružanih sukoba.

Zapovjedna odgovornost je oblik individualne kaznene odgovornosti

Pitanje mogućnosti sudeња po osnovi zapovjedne odgovornosti za zločine počinjene tijekom oružanih sukoba na teritoriju bivše SFRJ pred domaćim sudovima se vrlo često postavlja u općoj

i stručnoj javnosti u regiji. Oni koji Haški tribunal smatraju političkim i ilegalnim sudom vrlo često govore kako je zapovjedna odgovornost objektivna odgovornost, koja kao takva ne može postojati u modernom kaznenom pravu. Međutim, pažljivijom se analizom može zaključiti da se radi o obliku individualne kaznene odgovornosti, čiji elementi

Zapovjedna odgovornost se odnosi i na nečinjenje i na sudioništvo

postoje u kaznenim zakonodavstvima država u regiji. Prije svega, treba naglasiti da je SFRJ 1978. godine ratificirala spomenuti Dopunski protokol I, koji sadrži odredbe o odgovornosti nadređenog, tj. zapovjednoj odgovornosti. Imajući u vidu da su prema Ustavu SFRJ, kao i prema kasnijim ustavima država koje su nastale iz SFRJ, ratificirani međunarodni ugovori sastavni dio domaćeg pravnog sustava, jasno je da bi se, na temelju toga, zapovjedna odgovornost mogla primjenjivati. Ukoliko se ovaj argument ne prihvaća iz razloga što sva kaznena djela (iako se ovdje radi o obliku odgov-

ornosti) i kazne za kaznena djela moraju biti propisana zakonom, treba se osvrnuti na odredbe općeg dijela kaznenog zakonodavstva. Naime, kaznena zakonodavstva država u regiji predviđaju da se kaznena djela pored činjenja mogu izvršiti i nečinjenjem, odnosno propuštanjem dužnog činjenja, što se odnosi i na kaznena djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava, tj. ratne zločine. Pored toga, u odredbama koje se odnose na *suizvršiteljstvo*, kao oblik sudioništva, postoji formulacija *ako dva ili više lica učešćem u radnji izvršenja, ili na drugi način, izvrše krivično delo*. Dakle, pored neposrednog sudionoštva u radnji izvršenja, *suizvršiteljstvo* može postojati ukoliko neka osoba, na neki drugi način, doprinese izvršenju kaznenog djela.

Korištenje odredbe o izvršenju kaznenog djela nečinjenjem, u svezi s kaznenim djelima ratnih zločina bi, dakle, mogao predstavljati način za primjenu zapovjedne odgovornosti pred domaćim sudovima. Uvođenje zapovjedne odgovornosti kao posebnog kaznenog djela je nepotrebno jer jača stav da do sada ovaj oblik odgovornosti nije postojao i tako onemogućava primjenu na zločine počinjene tijekom ratova u bivšoj Jugoslaviji.

Regionalni tim monitora prati suđenja:

- za zločin na Ovčari, pred Većem za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu (više na slijedećoj stranici)
- za zločin na Koranskom mostu, Mihajlu Hrastovu, pred Županijskim sudom u Karlovcu
- za zločin počinjen u Borovu, Jovanu Čurčiću i dr., pred Županijskim sudom u Vukovaru
- u slučaju Lovas, Ljubanu Devetaku i dr., pored Županijskim sudom u Vukovaru
- u slučaju obitelji Matanović, Ranku Jakovljeviću i dr., pred Okružnim sudom u Banja Luci
- u slučaju Bjelovarske grupe, pred Županijskim sudom u Varaždinu
- u slučaju Foča, Čančaru, pred Kantonalnim sudom u Sarajevu.

Obitelji žrtava: Suđenje za zločin na Ovčari je korektno

Udruga roditelja i obitelji zarobljenih i nasilno odvedenih hrvatskih branitelja *Vukovarske majke* iz RH, zajedno s dvadesetak članova obitelji žrtava, redovno prati suđenje za ratni zločin protiv 192 zarobljenika počinjen na Ovčari, u Vukovaru, 1991. Suđenje se od 2003. provodi pred Većem za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu, a dolazak obitelji žrtava na suđenje organizira i pomaže Fond za humanitarno pravo iz Beograda. **Ljiljana Alvir**, tajnica udruženja, i sama Vukovarka, je predstavljajući obitelji žrtava koje prate suđenje, rekla:

«Obitelji ne mogu stvari gledati realno, niti kroz neka pravila: kako se treba suditi, na koji način, što se treba događati... Roditelji gledaju, prije svega, srcem. Zahvalna sam im što su toliko hrabri da prate suđenja. Treba nam strpljivosti – znamo da se potpuna pravda ne može ostvariti – ali obitelji žele vidjeti da je nekome važno ime žrtve i svaka pojedinačna sudbina. Obitelji i dalje žive u 1991. godini, ne mogu otići iz te godine dok god se ne rasvijetli istina.

Zato želim reći da je ovaj sud jako bitan, iako smo mi u Hrvatskoj bili jako skeptični kad je sve to počelo. Gledali smo na to kao na farsu. Međutim, evo ja već duže vrijeme dolazim na ovo suđenje i moram reći da je korektno, iako ima manjkavosti u optužnici».

Promatrači/ce:

Jovan Nicić, Fond za humanitarno pravo iz Beograda,
Veselinka Kastratović iz Centra za mir, nenasilje i ljudska prava-Osijek,
Mirza Omerbašić iz Istražno-dokumentacionog centra Sarajevo.

Za više informacija

www.centar-za-mir.hr
www.hcl.org.yu

Zločin na Ovčari: sudeње je profesionalno, optužnica manjkava

Zločin na Ovčari počinjen je 1991. u Vukovaru od strane pripadnika srpskih snaga. To je prvi slučaj koji je Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju nakon istrage predao pravosuđu u Srbiji. Reakcije u javnosti bile su: Zašto to suđenje u Srbiji!? Stoga je važno što organizacije za ljudska prava i obitelji oštećenih iz Hrvatske prate suđenje.

iz izjave Regionalnog tima promatrača, 2005.

Sudeње 17-orici pripadnika *Teritorijalne odbrane* (TO) *Vukovar i dobrovoljačke jedinice „Leva Supoderica“* za ratni zločin protiv ratnih zarobljenika, pred Većem za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu, prati Regionalni tim promatrača, formiran od monitora *Fonda za humanitarno pravo* (Srbija), *Istraživačko-dokumentacionog centra, Sarajevo* (BiH) i *Centra za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek* (Hrvatska).

Sudeње je, pred Većem kojim predsjedava Veselin Krstajić (uz sutkinju Gordanu Božilović - Petrović i sutkinju Vinku Beraha – Nikićević), otpočelo 9. ožujka 2004. godine. U dosadašnjem tijeku suđenja održano je 55 sjednica i saslušano 53 svjedoka Tužilaštva i Obrane, među kojima trojica svjedoka iz Hrvatske. Optužnicu podržavaju dvojica svjedoka suradnika, koji su svjedočili i bili ispitivani na sjednicama zatvorenim za javnost. Prije početka suđenja, jedan je od optuženih je preminuo od posljedica samoranjavanja, a protiv optuženog Milana Bulića, zbog nemogućnosti praćenja suđenja uslijed teške bolesti, Sudsko vijeće je 27. siječnja 2005. razdvojilo postupak, a 15. ožujka dopustilo obranu sa slobode zbog liječenja.

Optužnica

U optužnici se navodi da su optuženi (Milan Lančuzanin i drugi), kao pripadnici Teritorijalne obrane Vukovara koja je bila u sastavu tadašnje JNA, na poljoprivrednom dobru Ovčara, kod Vukovara, u Republici Hrvatskoj, u vremenu od 20. studenog do 21. studenog 1991. g. (od popodnevnih do ranih jutarnjih sati), organizirali i naredili ubojstva i nehumana postupanja prema zarobljenim pripadni-

cima oružanih snaga i drugim osobama koje spadaju u oružane snage, odnosno prate oružane snage te lišili života i zakopali 192 osobe.

Činjenice

Na temelju iskaza svjedoka i njihovih odgovora na pitanja predsjednika vijeća, tužitelja, opunomoćenika oštećenih i obrane optuženih, utvrđeno je da su tijekom trajanja oružanih sukoba na široj teritoriji Vukovara, TO i *dobrovoljačka jedinica „Leva supoderica“*, bile pod zapovjedništvom *Gardijske brigade JNA*.

Također je utvrđeno da je zapovjednik *Gardijske brigade*, pukovnik Mile Mrkšić, donio odluku o predavanju hrvatskih zarobljenika iz bolnice, preostalih nakon izdvajanja grupe ranjenika i medicinskog osoblja, u nadležnost TO Vukovara. Ta odluka nije povučena, niti su poduzete mjere osiguranja zarobljenika, nakon obavještanja zapovjednika Mrkšića da su životi zarobljenika, zatvorenih na farmi «Ovčara» ugroženi. Svjedoci, oficiri i pripadnici vojne policije *80. motorizovane brigade*, iznijeli su u tijeku svog svjedočenja da su vojni policajci uspjeli zaustaviti fizičko zlostavljanje zarobljenika i uvesti red u hangaru, kada su primili naređenje o povlačenju s «Ovčare».

Više svjedoka, među njima nekoliko oficira *80. motorizovane brigade*, potvrdilo je da su neposredno vidjeli da pripadnici TO i dobrovoljci tuku i pljačkaju zarobljenike. Ostalo je još uvijek neutvrđeno jesu li se pripadnici Vojne policije povukli s «Ovčare» prije ili nakon izvođenja prve grupe zarobljenika iz hangara na strijeljanje.

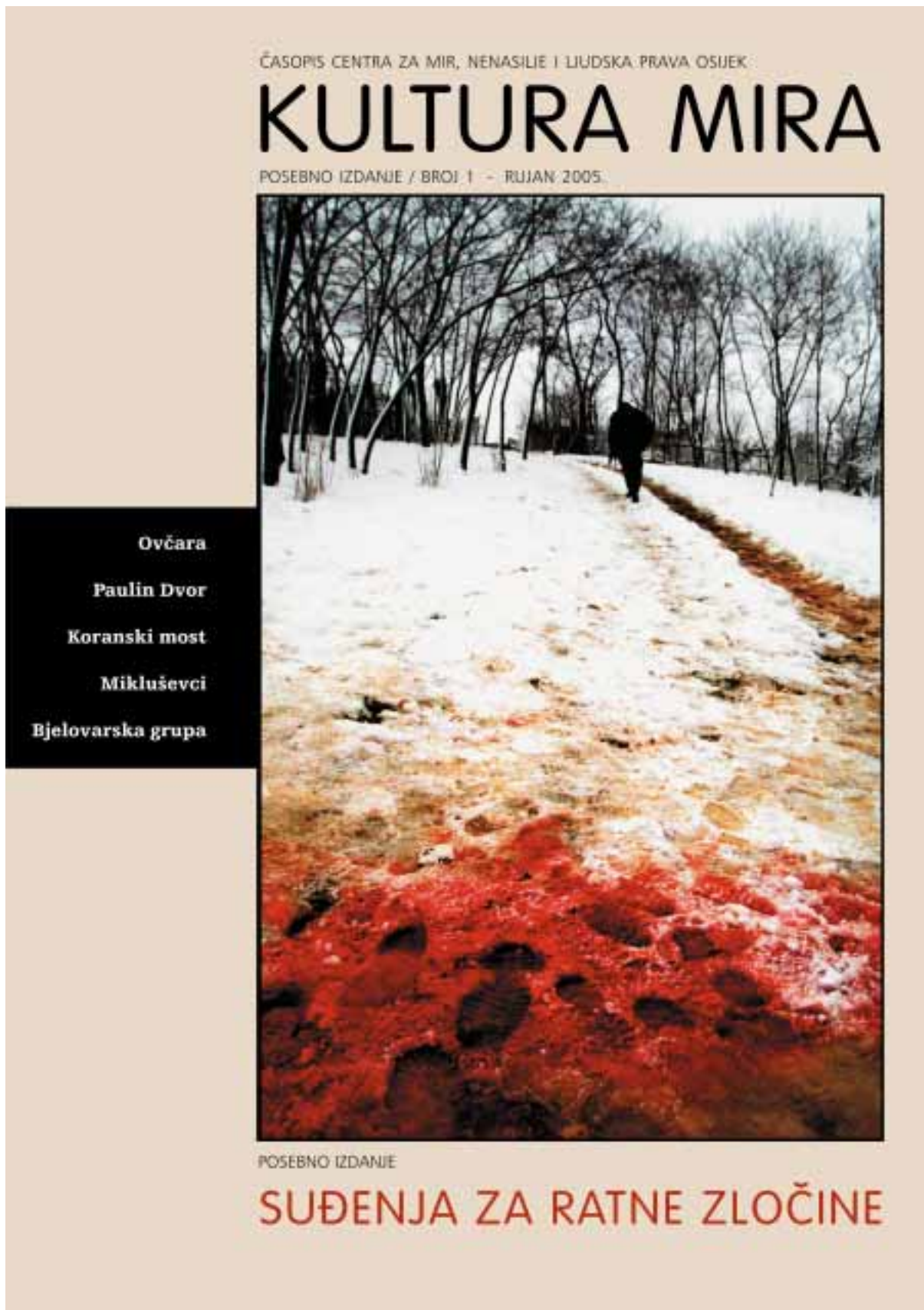
Mišljenje promatračkog tima

Prema ocjeni promatrača Regionalnog tima za praćenje suđenja, optužnicom se terete samo pripadnici TO i dobrovoljci, iako provedena istraga i izvedeni dokazi nedvosmisleno ukazuju na krivičnu odgovornost pojedinih visokih oficira bivše JNA, koji su se pred sudom pojavili u svojstvu svjedoka. Unatoč ovoj ozbiljnoj primjedbi na račun optužnice, Regionalni tim ističe da sudsko vijeće vodi postupak profesionalno i u cilju utvrđivanja istine u pogledu individualne odgovornosti svakog optuženog i činjenica koje mogu pomoći u identifikaciji žrtava.

K.K.

Zaštita JNA je protiv istine

Prema ocjeni Regionalnog tima, Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije treba pokazati da zastupa i štiti interes žrtava za istinom i pravdom. U ovom slučaju, čvrsto povjerenje žrtava i javnosti u regiji, Tužilaštvo može steći ukoliko prestane štiti JNA i pokrene istragu protiv oficira koji nisu odbili provesti naređenje zapovjednika *Gardijske brigade* o povlačenju JNA u situaciji kada su životi zarobljenika bili ugroženi.

Najava: posebno izdanje *Kulture mira* – suđenja za ratne zločine, rujan 2005. Vidi na www.centar-za-mir.hr

Naslovnica: Ron Haviv, *Scena zločina*

Srpski vojnik odlazi s mjesta na kome je Oslobodilačka vojska Kosova u zimu 1999. ubila starijeg Srbina.

Sudeња za ratne zločine u Hrvatskoj

Veselinka Kastratović

Monitorice organizacija koja prate suđenja za ratne zločine u Republici Hrvatskoj promatraju suđenja u odnosu na javnost, proces i pravednost, obnavljajuću pravdu za žrtvu i pravednost prema optuženiku. Žrtve, obitelji žrtava, kao niti potencijalno nevini osumnjičeni nisu zadovoljni.

Mnogi od ratnih zločina počinjenih tijekom rata u Hrvatskoj još nisu istraženi, mnogi od istraženih nisu procesuirani, a dosta suđenja u tijeku je tako sporo da ni oštećeni, obitelji oštećenih ili, pak, potencijalno je nevini osumnjičeni ne mogu biti zadovoljni. Nekoliko je ključnih problema u procesuiranju kaznenih djela protiv čovječnosti i međunarodnog humanitarnog prava, pred sudovima u Republici Hrvatskoj, koje treba rješavati.

Dugotrajnost postupaka

Optužnice pisane ranih devedesetih godina još uvijek su nepročišćene, nepotpune, s velikim brojem optuženika (slučaj *Lovas*, slučaj *Mikluševci*); još se uvijek sudi u odsutnosti (u međuvremenu su neki od optuženika umrli ili je na njih primijenjen Zakon o općem oprost). U nekim se slučajevima postupci ponavljaju bez da se razdvoje optužnice za prisutne optuženike od onih kojima se sudi u odsutnosti, što znači da će se postupak morati ponoviti kad optuženici budu dostupni hrvatskim pravosudnim organima. To je u izravnoj suprotnosti s načelom ekonomičnosti postupka - ponovno će produžiti, ionako duge postupke, i na taj se način zanemariti pravo žrtve na pravdu kao i pravo eventualno nevino osumnjičenih koji su godinama pod sumnjom.

Optužnice temeljene na loše provedenim predistražnim postupcima

U postupcima pokrenutim protiv hrvatskih vojnika ili policajaca, predistražni su postupci loše provedeni (npr. slučaj *bjelovarske grupe*, gdje su zagubljeni: tragovi sa očevida – mularirani tragovi guma, predmet koji je tijekom kriminalističke

obrade oformljen; ne zna se niti gdje su pokopana tijela žrtava koja su u tijeku istrage predana na obdukciju i identifikaciju).

Oslobađajuće presude koje se donose zbog nedostatka dokaza su pravedne za optuženike, no ostaje otvoreno pitanje vođenja daljnjih istraga da bi se utvrdilo tko je počinitelj kaznenih djela jer žrtve, način, mjesto i vrijeme izvršenja djela, evidentno ukazuju na činjenicu da je zločin počinjen.

Priistranost

Određivanje bića kaznenih djela je neujednačeno u odnosu na nacionalnu pripadnost optuženika (npr. u slučaju *Koranski most* gdje je optužen samo jedan pripadnik hrvatske policije za ubojstvo 13 rezervista i ranjavanje jednoga; djelo nije kvalificirano kao kazneno djelo ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika nego kazneno djelo protupravnog ubijanja i ranjavanja neprijatelja, što je kazneno djelo manjeg značaja i daje optuženiku prostor za nužnu obranu).

Do danas su u Republici Hrvatskoj samo dvije presude, protiv hrvatskih policajaca i vojnika, pravomoćne i konačne (slučaj *Norac* i djelomično u slučaju *Paulin Dvor*, gdje je opt. Nikola Ivanković).

Tehnički uvjeti rada neprimljeni

U pojedinim, i po broju procesa najopterećenijim sudovima (npr. Županijski sud u Vukovaru), sudnice nisu adekvatne niti su tehnički opremljene u skladu s onim što zahtijeva priroda procesa. Vukovarska sudnica je premala, svjedoci daju iskaz u neposrednoj blizini optuženika, publika i optuženici nisu

razdvojeni, mjesto za branitelje je uz mjesta za optuženike i publiku, što znači da jedni druge mogu ometati, posebice kod prijevoda tijekom rasprave na jezik stranih promatrača.

Atmosfera i javnost

U nekim je situacijama pritisak javnosti prenesen u atmosferu sudnice što ometa svjedoke, a može utjecati i na rad suda (Županijski sud u Splitu, u slučaju *Lora*; Županijski sud u Karlovcu, u slučaju *Koranski most*). Iz tog je razloga nekoliko organizacija za zaštitu ljudskih prava dalo izjavu o potrebi premještanja predmeta iz Karlovca.

Tijekom sudskog procesa mjesto žrtava nije uvijek na zadovoljavajući način vidljivo, njihova se imena rijetko čuju, postaju *bezimene*, a njihove se sudbine izgube u dugotrajnim i zamornim raspravama o zaslugama optuženika ili pak o njihovom političkom opredjeljenju. ■

Monitoring tim u Hrvatskoj

Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek koordinira radom nacionalnog tima promatrača/ica u suradnji sa:

- «Altruist» centrom iz Splita
 - Građanskim komitetom za ljudska prava iz Zagreba
 - Hrvatskim helsinškim odborom.
- Projekt podržava Europska komisija.

“Za nas, rat je danas”

Corinne Bloch

Pronalazak svojih bližnjih i kazna za krvnike, predstavljaju za žrtve neophodne uvjete za promišljanje budućnosti. Bez priznanja nema pomirbe; bez pravde nema mira. Često, međutim, nema ni jednog ni drugog.

“ Od nas se danas očekuje da gradimo mir, a mi još nismo ni naše mrtve sahranili! “

Travanj 2005. Cesta koja vodi od Prijedora do Sanskog Mosta na sjeveru Bosne, vijuga između nježno-zelelih brežuljaka i rascvjetalih voćnjaka. Kada prođe Sanski Most i prijeđe most preko Sane, automobil nastavlja svoj put još nekoliko stotina metara prije nego se zaustavi ispred jednog hangara s krovom od valovitog lima. Registar na potpis, jedna vrata se otvaraju i svijet se preokreće: posvuda po podu i na policama, na stotine složenih kostura kao ogromni morbidni puzzle. Pored njih, sa strane, prljava i razderana odjeća ili ostaci osobnih predmeta. Mi smo u hali Sejkovača, centru za identifikaciju tijela ekshumiranih iz desetaka masovnih grobnica koje se nalaze na ovom području. To su tijela pronađena prošle godine u blizini koncentracionih logora Omarska i Kereterm, petnaestak kilometara od Prijedora. Ukupno oko 800 grupa kostiju, što je, prema izjavi stručnjaka, oko 300 do 400 tijela. Vani sunce i ljupkost pejzaža više ne stvaraju iluzije: za obitelji žrtava proljeće ni ove godine neće procvjetati.

Na tisuće nestalih

Jer ove obitelji gotovo da i nemaju iluzija. Deset godina nakon završetka rata, na tisuće među njima – u Bosni kao i u ostatku bivše Jugoslavije (vidi brojke u nastavku) – još uvijek nisu pronašli tijela svojih bližnjih koji su nestali. Otada, roditelji koji su pozvani u halu Sejkovača

na identifikaciju tijela kako bi ga dostojno sahranili, smatraju se privilegiranim. Dr. Nermin Sarajlić, vještak sudske medicine u Sejkovači, to dobro zna, on koji crpi snagu za obavljanje svoga posla u pomoći koju pruža bližnjima ovih žrtava. “ Kada dolaze ovdje, oni su u stanju stresa; ali odlaze s olakšanjem jer su pronašli sina, oca ili brata; za njih je to kraj nepodnošljivog iščekivanja. Odsada će moći ići pomoliti se na njihovom grobu i započeti žalovanje”, potvrđuje on. Druga motivacija Dr. Sarajlića? Nada da će rezultati ispitivanja posmrtnih ostataka i analiza zadobivenih rana rasvijetliti okolnosti smrti na stotine osoba i da će moći služiti kao dokazi pred sudovima.

U Sanskom Mostu, također, udruga *Izvor* bori se da se konačno ozbiljnije shvate potrage za nestalima. “ Tražiti neku osobu, znači dati joj važnost, to znači da je ona postojala i da nije samo jedan broj među ostalima. To znači vratiti joj dostojanstvo”, objašnjava Refik Hodžić, glasnogovornik udruge. Ovaj 35-godišnji čovjek tužnog pogleda još uvijek nema ni najmanju predstavu o tome što se dogodilo njegovom bratu i ocu koji se vode kao nestali nakon boravka u logoru Omarska prije 13 godina.

Nema mira bez pravde!

Ovu borbu za dostojanstvo vodi na tisuće njih diljem cijele bivše Jugoslavije. Tako u Srebrenici mnoge članice udruge majki žrtava nalaze u tome jedini razlog življenju. Hatidža Mehmedović, njihova predsjednica, izgubila je sve svoje u masakru srpnja '95: svoja dva sina, svog

muža, svoja dva brata i 5 nećaka. Do danas je pronađeno tek tijelo jednog njezinog nećaka. Ona često ide pomoliti se na njegovom grobu, na velikom memorijalnom groblju u Potočarima. “ Ja sam sama, ali vratila sam se da pronađem sve svoje i da Srebrenica ne padne u zaborav. To je ono što mi daje snagu da ujutro ustanem”, povjerava ona. Posvuda se isto tako bore udruge žrtava da njihovi slučajevi dođu pred lice pravde.

Tražiti neku osobu, znači dati joj važnost

Jer pronaći svoje bližnje i kazniti njihove krvnike, predstavlja za žrtve neophodne uvjete za promišljanje sadašnjosti, a možda i neke budućnosti. Za sada, “ blokirani smo u 1991.”, objašnjava Ljiljana Alvir, predsjednica udruge *Vukovarske majke* na sjeveroistoku Hrvatske. Već više od godinu dana Ljiljana prati u Beogradu, zajedno s drugim obiteljima žrtava, proces protiv odgovornih za masakr koji je stajao života njezine bližnje, kao i više od 200 osoba u vrijeme pada Vukovara u rujnu 1991. (pročitati članak na stranici 16/17). “ Za nas roditelje potrebno je puno hrabrosti slušati svjedočenje nekoga tko je sudjelovao u izvršenju ili pak laži nekog odvjetnika, a ne moći se umiješati”, objašnjava ona. “Ali zahvaljujući tom procesu, dijelovi slagalice izlaze na vidjelo i nalaze svoje mjesto. A mi moramo saznati istinu da bismo mogli ići naprijed.”

Fotografija: Andrew Testa: Albanske izbjeglice odlaze iz šume ispod Gajre, Kosova, 02. ožujka 1999.

Istina. Početak priznanja. Barem malo povraćenog ponosa. To je ono što žrtve zahtijevaju. To je bez sumnje i ono što bi moglo hraniti proces pomirbe. Jer bez priznanja nema pomirbe; bez pravde nema mira. Često, međutim, nema ni jednog ni drugog.

Neprižnavanje ili amnezija?

“Danas se od nas očekuje da gradimo mir, ali to je nemoguće”, objašnjava Refik Hodžić u Sanskom Mostu. “Kako i pomišljati na to kad još nismo ni naše mrtve sahranili i kada oni koji su ih ubili ne priznaju svoje zločine? Kako uopće govoriti o pomirenju kada neki od ratnih zločinaca nekažnjeno šeću ulicama? U Prijedoru neki od njih čak zauzimaju ključna mjesta u upravi”, buni se glasnogovornik udruge *Izvor*. Činjenica je da jučerašnje žrtve danas ponovno doživljavaju poniženje, kako od svojih bivših susjeda tako i od političara na vlasti: potpuno neprižnavanje događaja koji

su se na ovom području odvijali između 1992. i 1995. “ Nakon što je moj otac uspio pobjeći iz logora Omarska, moji su roditelji otišli živjeti u Njemačku. Tamo su još uvijek”, objašnjava Lejla, mlada žena od 33 godine koja danas živi u Hrvatskoj. “Oni više ne žele nogom kročiti u Prijedor. Ja ih razumijem, teško je to: kako reagirati kad vas vaši bivši susjedi ili prijatelji, koji su u međuvremenu postali

„Mi moramo saznati istinu da bismo mogli ići naprijed.“

vaši krvnici, pozdravljaju na ulici kao da se nikada ništa nije dogodilo? Malo je takvih među nama koji imaju snage suočiti se s time”. Dokazi masakra međutim ne nedostaju. Na *Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju*, četvorica optuženih s ovog područja već su priznala svoje zločine. Slučaj iz Prijedora je uostalom žalosno poznat u zemlji, sve

do međunarodne zajednice: u kolovozu 1992. zapadni novinari uistinu su pronašli srpski koncentracijski logor Omarska, mjesto krvoprolića i najgorih strahota. Uzbunjena, međunarodna zajednica je uspjela osloboditi preživjele u zamjenu za obećanje da će oni odmah napustiti bosanski teritorij. Područje Prijedora od tada je postalo mjestom ozakonjenog etničkog čišćenja.

Međutim, deset godina kasnije, mnogobrojni su Srbi iz regije koji pate od amnezije. Većina njih nije nikada čula za koncentracijske logore niti za etničko čišćenje. Nema niti jedne spomen-ploče kao podsjetnika na patnju žrtava prošlog rata (pročitati članak u prilogu). Čak i stalna otkrivanja novih masovnih grobnica prolaze nezapažena u očima lokalnih medija. “Zbog toga sam se našao u potpunoj nedoumici: jesu li oni zaista ljudi ili se samo pretvaraju da jesu?” pita se Muharem Murselović, bivši zatvorenik logora Omarska, danas jedini muslimanski politički predstavnik u Prijedoru. ●●●

“Mi živimo s vijetnamskim sindromom”

Ovo pitanje svakodnevno si postavljaju Muslimani koji su imali hrabrosti vratiti se u regiju. Od 49 000 Muslimana prije rata, manje od 20 000 se do danas vratilo. Većina njih se, naime, radije nastanila u Sanskom Mostu, trideset minuta udaljenom od njihovog bivšeg prebivališta. Jer za razliku od Prijedora koji je danas pod upravom

Pomirenje – posao na koji su svi već prionuli

Republike srpske u Bosni, Sanski Most je na području Hrvatsko-muslimanske federacije, drugog entiteta u zemlji. “U Prijedoru su naše kuće uništene ili su ih zauzeli Srbi, dakle mi živimo ovdje u stanovima koji nisu naši, uz stalnu opasnost da budemo deložirani”, objašnjava potresnom mirnoćom Senka Jakupović, bivša učiteljica, danas na čelu jedne male lokalne udruge. “Nisam povratila svoju kuću niti svoj posao; moj suprug se već deset godina vodi kao nestali. Ima nas na tisuće u istoj situaciji. Za nas je rat danas svaki dan. Živimo s vijetnamskim sindromom.”

Oni, kao Nusreta Sivac, nekada sutkinja u Prijedoru, koji su imali hrabrosti boriti se za povrat svojih kuća, moraju se suočiti sa stalnim provokacijama jednog dijela srpske zajednice. Nakon što je proživjela strahotu logora Omarska, pronašla je svoj stan u koji se uselila jedna njezina bivša kolegica i prijateljica. “Ona je čak otišla tako daleko da mi ponudi čaj u mojim vlastitim šalicama, obučena u jednu od mojih haljina”, priča ona danas. Kasnije, u 2002., Nusreta je konačno dobila parnicu i uspjela povratiti stan. “Ništa više nije ostalo, ni komad namještaja niti jedan predmet, čak ni fotografija. Samo jedno pakovanje anti-depresiva u kupaonici, ostavljenih tu za mene”. Danas ova žena od 50-ak godina redovno dobiva uvrede, čak prijetnje: poruke koje ju nagovaraju da šuti pod izlikom da je i zaslužila ono što joj se dogodilo. Ili čak ponekad riječ OMARSKA ispisana na njenim vratima.

Hrabrost žrtava

Nepriznavanje, provokacije, prijetnje, nedostatak inicijative, odbijanje da se očuvaju spomen-mjesta, prepreke su, sa stajališta žrtava, na putu prema miru. Međutim, sve žrtve s kojima smo se susreli zalažu se za istu stvar, a to je pomirenje.

Posao na koji su svi već prionuli.

U Srebrenici Hatidža Mehmedović pokušava započeti dijalog sa srpskim udruagama žrtava i nudi svoju pomoć onima kojima je to najpotrebnije, bez obzira na njihovu etničku ili vjersku pripadnost.

Na području Prijedora udruga *Izvor* dala je postaviti na mjesto jednog bivšeg koncentracionog logora spomen-ploču u ime svih nevinih žrtava rata, Srba, Hrvata i Bošnjaka.

U Sanskom Mostu nježna Senka Jakupović organizira susrete žena srpkinja i muslimanki. Nusreta Sivac je članica mnogih udruga koje rade za mir. Ona je također i članica Foruma građana Prijedora, etnički mješovite organizacije, “u okviru koje je dijalog još uvijek otežan”, dragovoljno priznaje ova žena snažnog karaktera. Još k tome, Nusreta je jedna od junakinja filma *Prizivanje duhova* koji je izašao 1998., a opisuje užase bosanskih koncentracionih logora. “To sam učinila zato da ispričam istinu u ime svih onih čije sam gledala umiranje i koji danas više ne mogu svjedočiti. Da se njihova priča čuje i bude priznata”, objašnjava ona.

“Razgovarati sa Srbima, nastaviti iznositi istinu, ne dopustiti da se laž i zaborav uvuku - čini mi se da je to najvažnije za početak procesa pomirenja”, potvrđuje Lejla. Od kada je našla utočište u Hrvatskoj prije deset godina, Lejla je pomagala u izbjegličkim kampovima i radi danas za jednu organizaciju, specijaliziranu za mir i ljudska prava.

“Mi se ne borimo protiv Srba općenito, mi im samo zamjeramo što su šutili i što šute i danas. Jer do danas se nitko nije ispričao niti priznao ono što se dogodilo”, objašnjava Nusreta. A što se oprostatiče... riječ zvoni prazno za žrtve rata. “Ono što mi radimo, radimo za našu djecu i buduće generacije. Za nas, oprostiti, još je uvijek dio nemogućeg”, priznaje Refik Hodžić iz udruge *Izvor*.

Neumorno ponavljanje povijesti

“Ono što mi je pomoglo prihvatiti prošlost i živjeti s njom, to je što sam shvatila da su i naši *neprijatelji* imali svoje aveti.” Kada izgovara riječ *neprijatelji*, Lejla u zraku prstima crta navodnike koji se podrazumijevaju.

I ne kaže to tek tako. U 2004. jedna organizacija za zaštitu prava žena osnovana u Banja Luci, pokušala je u selima na tom području pokrenuti zajedničke aktivnosti za žene srpskog i muslimanskog podrijetla. Bez uspjeha. Žene srpske zajednice izričito su odbile u njima sudjelovati. Voditeljica projekta razgovarala je s njima u želji da shvati njihovu reakciju. Na pitanje “što mislite o ovom prošlom ratu?”, jedna je stara seljanka Srpkinja tada odgovorila, najprirodnije

Kako živjeti pritisnut nikad priznatom prošlošću?

na svijetu: mnogi su naši sinovi ubijeni na ovom području u 2. svjetskom ratu.” Ponovno nepriznavanje prošlog rata i zločina koji su počinili Srbi? Ili bi trebalo u tome vidjeti patnju jedne stare žene koja, isto tako, živi pritisnuta jednom nikada priznatom prošlošću? Kao da se zajednička povijest, zbog nemogućnosti uređivanja prošlosti, neumorno ponavlja, ostavljajući iza sebe svaki put na tisuće osoba čija se pojedinačna povijest zaustavila jednog košmarnog dana.

Za očuvanje mjesta zločina

Prodani ili preinačeni, bivši koncentracijski logori u Bosni neće postati mjesta sjećanja.

"Hvala što ste mi objasnili da moram raščistiti s prošlošću ako želim imati budućnost." Ovu zahvalu je u Sarajevu, novinarki Nermi Jelačić, uputio Salko Mujagić, bivši zatvorenik koncentracijskog logora Omarska, na dan komemoracije na samom mjestu gdje je prije trinaest godina bolestan i slab, s puškom pritisnutom na sljepoočnici, čekao smrt. "Bili smo na području Omarske i Salko mi je zahvalio iz jednog posebnog razloga", priča Nerma Jelačić. Večer prije toga, kao i mnogi bivši zatvorenici, odlučno je odbio sudjelovanje na dan komemoracije, tvrdeći da više nikada ne želi kročiti nogom u Omarsku i da želi zaboraviti prošlost. Bila sam uporna, znajući iz iskustva da se prošlost ne zaboravlja i da o načinu na koji se prema njoj odnosimo ovisi budućnost. Zakopati ju negdje duboko u sjećanje samo povećava opasnost da te iste strahote jednog dana izbiju na površinu." Smogavši snagu doći u Omarsku i suočiti se sa svojom prošlošću, Salko, kao i mnogi drugi, shvatio je značaj tog koraka, kako zbog sebe tako i zbog svojih bližnjih.

Prema tome, ta potreba suočavanja s prošlošću - kao i priznavanje kolektivne povijesti - u bivšoj je Jugoslaviji u srazu su s odlučujućim pitanjem, a to je: očuvanje mjesta zločina. Iz tog razloga, nepoštivanje tri bivša koncentracijska logora kao spomen mjesta na području Prijedora, na sjeveru Bosne, dovoljno govori. Logor Kereterm u kojem je na stotine muškaraca masakrirano 1992., od kojih 150 u samo jednoj noći, danas je skladište jednog koncesionara automobila. U logoru Trnopolje podignut je spomenik u sjećanje ... Srbima iz Bosne koji su poginuli u ratu! A što se tiče područja Omarske i njezinih rudnika, upravo su ih vlasti prodale en-

gleskom poduzeću LYM-ISPAT. Tako će dojučerašnje prostorije za mučenje postati običnim uredima ili pak mjestima za skladištenje. Srpskim se vlastima tim prije žuri da ih se riješe jer muslimanska zajednica zahtijeva da se sačuva barem jedan mali dio za spomen.

Sa Omarskom, nestat će i posljednje mjesto sjećanja na nedavnu povijest na ovom području, a s njim i priznavanje počinjenih zločina. A to je, međutim, prvi istinski korak u procesu pomirenja i izgradnje trajnog mira u multietničkoj Bosni.

Koliko će još vremena patiti žrtve rata i njihove porodice što se ne mogu pokloniti i odati počast svojim nestalima na mjestima njihove patnje ili njihove smrti? Koliko će još vremena morati podnositi poniženje što moraju tražiti dopuštenje od srpskih vlasti da proniknu što se dogodilo njihovim bližnjima?

Pitanje je tim teže jer se očuvanje mjesta zločina ne tiče samo žrtava. Spomenici kao što su muzeji posvećeni masovnim zločinima nisu tu samo zato da govore o prošlosti; oni postoje u sadašnjosti i uče budućnosti. Oni su zapreka pokušajima revizionizma kojeg je bivša Jugoslavija već postala žrtvom deset godina nakon svršetka rata. Kao što je bio i slučaj s logorima u nacističkoj Njemačkoj, ova mjesta svjedoče više od pojedinačnih priča: ona nas opominju, u ime budućih naraštaja i u ime čovječanstva, da se borimo kako se isto ne bi više ponovilo. Ona su univerzalna.

Co. Bl.

Nestale osobe: statistički podaci

- Oko 40 000 osoba nestalo je tijekom sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Međunarodna komisija za nestale osobe procjenjuje da se više od 25 000 tih ljudi još uvijek smatra nestalima.

- **Bosna:** Oko 18 000 tijela ekshumirano je iz 363 masovne grobnice u Bosni i Hercegovini u proteklih 10 godina, podatak je iznio Amor Masović iz Savezne Komisije za nestale osobe. Međunarodni komitet crvenog križa (ICRC) objavljuje brojku od 16 000 osoba koje se još uvijek smatraju nestalima - od kojih je 3 200 s područja Prijedora.

- **Hrvatska:** U Hrvatskoj vladini podaci pokazuju da se 1 176 osoba, uglavnom Hrvata i 820 Srba, još uvijek vode kao nestali. 3 999 žrtava ekshumirano je iz masovnih i pojedinačnih grobnica nakon završetka rata.

- **Kosovo:** Interim Administration Mission Ujedinjenih naroda (UNMIK) Ured za nestale osobe i Forenzičari procjenjuju da se tijekom tamošnjih sukoba oko 3 400 osoba još uvijek vode kao nestale, uključujući oko 800 Srba i drugih manjina.

L.C.

Što je i kako raditi na suočavanju s prošlošću?

Velibor Zirojević

Iz pogleda mirovnog aktivista, zainteresiranog i angažiranog na procesima suočavanja s prošlošću. Autor članka se osvrće na kontekst u kome je istraživanje provedeno, te daje prikaz najvažnijih nalaza i preporuka.

Prvo opsežno istraživanje o konceptu suočavanja s prošlošću koje je provedeno u sve tri zemlje bivše Jugoslavije, koje su bile uključene u ratne sukobe - Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Srbiji i Crnoj Gori, nadmašilo je početnu ideju utvrđivanja trenutnog stanja po tom pitanju. Rezultati istraživanja omogućili su definiranje ključnih problema, prepoznavanje otpora procesu, analizu ponuđenih pristupa te svojevrsnu inventuru pitanja i dilema koje se javljaju uz njihovu implementaciju. Na taj su način istraživanje i njegovi rezultati, unatoč nekim metodološkim nedostacima i odsustvu interdisciplinarnog pristupa, postali svojevrsna istraživačka platforma korisna za daljnje napore u oblikovanju obuhvatnog projekta suočavanja s prošlošću.

Društveni kontekst istraživanja

Analiza uzroka i posljedica ratnog sukoba, koje su britanski autori nazvali **“Ratovima oko naslijeđa Jugoslavije”**, usmjerili su pažnju svijeta na zemlje bivše Jugoslavije u razdoblju koje počinje 1991. godine (oružanim sukobima u Sloveniji i početkom rata u Hrvatskoj), preko rata u Bosni i Hercegovini koje počinje 1992. i završava godine 1999. godine (ratom na Kosovu i zračnim udarima NATO-a u Srbiji). U ratnim jednadžbama desetljetnih sukoba na prostorima države koja je u novijoj povijesti svijeta imala svoj značajan politički ugled i diplomatski utjecaj, prepoznaju se zajednički nazivnici - nasilna i dramatična promjena nacionalne strukture (koja se odbija imenovati “etničkim

čišćenjem”), te stvaranje atmosfere nepovjerenja, ksenofobije i nacionalne isključivosti. Ti objedinjeni procesi vodili su u apologiju ratnog nasilja, reafirmaciju “ratničke kulture” i formiranje javnog stava i društvene svijesti da je rat jedino djelotvorno sredstvo za ostvarenje globalnih nacionalnih ciljeva.

Suočavanjem s istinom

U preoblikovanju nacionalne svijesti putem mehaničkog negiranja države u raspadu i agresivnog osporavanja ideje jugoslavenskog integralizma sudjelovale su akademije i sveučilišta, elektronski i tiskani mediji, preobučeni teoretičari socijalizma i pripadnici ekstremne emigracije. Te šarolike domoljubne i rodoljubne garniture oblikovale su jednostavnu etno-centričnu ideologiju po kojoj su nacionalna i vjerska homogenost ključna pretpostavka političke stabilnosti i ekonomskog razvoja.

Međutim, takva vulgarizacija politički sasvim neupitnog prava svakog naroda na vlastitu državu, nužno je odvela proces nacionalne emancipacije u pogrešnom smjeru. Nacionalne oligarhije uporno su i uspješno, i nakon okončanja ratnih operacija, održavale atmosferu poluratnog stanja u čijoj su se pozadini odvijali mutni procesi privatizacije, praćeni zanemarivanjem ekonomskog razvoja i rasprodajom nacionalnih bogatstava. Time je poslijeratno desetljeće pretvoreno u razdoblje postupnog, za pojedine grupacije izuzetno bolnog i frustrirajućeg, otrježnjavanja od državotvornog kon-

cepta idejno zasnovanog na mitologijama i predrasudama, a praktično realiziranog etničkim čišćenjem. No, upravo taj duboki raskorak između idealiziranih nacionalnih očekivanja i držav(otvor)ne realnosti, stvara preduvjete, kao prvo, suočavanja s istinom, a zatim i s prošlošću u kojoj se nalaze ključni odgovori za današnje stanje. Ostaje pitanje kako tu atmosferu iskoristiti na konstruktivan način, izbjegavajući zamke regresije i redivizma.

Područje istraživanja

Tijekom istraživanja, koje je trajalo od

Akcijsko istraživanje

Istraživanje je provedeno uz pomoć Quaker Peace and Social Witness (QPSW) iz Velike Britanije. Organizacija je prisutna na područjima bivše Jugoslavije od početka izbijanja ratnih sukoba. Tijekom 2002. godine provela je sveobuhvatan pregled različitih programa i projekata koje je podržavala kako bi na temelju kvekerskih principa uvažavanja kompetencija ljudi da sami odgovore na svoje potrebe, odlučili koje će procese i projekte u regiji podržavati u sljedećem razdoblju. Na taj su način definirani prioriteti i provedeno je istraživanje o konceptima, stavovima i praksama suočavanja s prošlošću u regiji.

rujna 2002. do svibnja 2003. godine, ukupno je intervjuirano 266 osoba, bilo pojedinačno ili po grupama (120 u Srbiji, 70 u Bosni i Hercegovini, 42 u Hrvatskoj i 34 u Crnoj Gori). Intervjuirani su odabrani iz širokog kruga onih koji su zainteresirani za proces suočavanja s prošlošću, a to su nevladine udruge i građanski aktivisti, aktivisti na polju ljudskih prava, članice ženskih grupa, nezavisni novinari, progresivni predstavnici religija, pravnici, umjetnici, kulturni radnici i novinari, akademici, političari, studenti, te udruge izbjeglica i porodica nestalih, kao i grupe ratnih veterana i bivših logoraša. Osigurana je raznolikost po godinama, spolu, obrazovanju i regionalnoj pripadnosti, pri čemu se vodilo računa da se svakako uključe i oni koji djeluju izvan nacionalnih centara.

Poimanje termina "suočavanje s prošlošću"

Premda na prvi pogled pokriva široku lepezu značenja, termin "suočavanje s prošlošću" je većina intervjuiranih prihvatili kao koristan i prepoznatljiv način razumijevanja jednog važnog društvenog procesa. Pri tome je iskazivana i doza straha i nelagode u smislu da ovaj termin podrazumijeva svodenje prošlosti na nešto negativno. Tim više što procesi suočavanja s prošlošću doista uključuju ukazivanje na crne rupe i sive zone nacionalnih povijesti u kojima dominira "crno-bijela" verzija događanja, koja pristrano, jednostrano i nekritički oslikava ulogu "vlastite nacije" u ratnom sukobu. Stoga je većina ispitanika prepoznala suočavanje s prošlošću kao dugotrajan i težak proces koji podrazumijeva progovaranje i pregovaranje o ulozi i poziciji vlastite nacije u nedavnim ratnim zbivanjima.

Suočavanje s prošlošću - progovaranje i pregovaranje o ulozi i poziciji vlastite nacije u ratnim zbivanjima

Suočavanje sa zločinima počinjenim od strane vlastite nacije

Prevladava mišljenje da bi generalna svrha bila suočavanje javnosti sa zločinima koji su počinjeni na vlastitoj strani te povećavanje razine kolektivne svijesti i savjesti na ravan prepoznavanja zločina kao univerzalnog zla. Ujedno, istaknut je značaj iznijansirano i složenog poimanja prošlosti, pri čemu treba:

- nadići krutu kolektivnu identifikaciju zločinaca i žrtava;
- odbaciti pojmove "kolektivne krivnje" i "kolektivne odgovornosti";
- individualizirati krivnju ili ju svesti na pojedine centre političke moći i utjecaja.

Nepovjerenje u institucije države kao nositelje procesa

Treba napomenuti da je istraživanje pokazalo značajne razlike u identificiranju ciljeva procesa suočavanja s prošlošću; ne samo između različitih zemalja, nego i između pojedinaca i društvenih grupa unutar iste države, ovisno o njihovoj

društvenoj ulozi i političkoj poziciji, profesionalnom angažmanu i generacijskoj pripadnosti. Pokazalo se da je objedinjavanje tih ciljeva unutar općeprihvatljivih političkih i etičkih koordinata jedan od ključnih koraka u oblikovanju cjelovitog pristupa suočavanju s prošlošću. Ukazano je da bi pasivan odnos prema tim razlikama mogao izazvati nerazumijevanje i zaustavljanje procesa, pa i konfrontaciju na novim osnovama.

Međutim, unatoč razlikama zasnovanim na emocionalnim pozicijama i osobnim interesima, proces suočavanja s prošlošću nužno podrazumijeva uvođenje određenog stupnja racionalnosti u odnose između politike i povijesti, prošlosti i stvarnosti, individualnog i kolektivnog, što je većina ispitanika prepoznala kao značajan i jedini mogući način za uspostavljanje zdravih temelja za budućnost. Mnogi ispitanici/ce jasno su razlikovali, ali i naglašavali veze između dvije razine suočavanja s prošlošću: one privatne i osobne s jedne strane te javne i društvene s druge, pri čemu se ideološki i politički pritisci, u uvjetima nedovoljno demokratski konsolidiranih društava, nužno prelijevaju iz jednog u drugi.

Sprječavanje budućih sukoba

Zašto se kao pojedinci i društva trebamo izlagati očito teškom procesu suočavanja s prošlošću? Mnogo je ispitanika predvidjelo opasnost da različita tumačenja i oprečni zvanični stavovi o prošlosti postanu sjeme budućih tenzija ili čak oružanih sukoba, definirajući na taj način prevenciju budućih sukoba kao ključni razlog realizacije ovog procesa. Katarza kao pročišćenje i iscjeljenje, u izvornom aristotelovskom smislu, drugi je najvažniji razlog koji je naveo veliki broj ispitanika.

●●●

Pogledati jedni drugima u oči

"Suočavanje s prošlošću znači pogledati jedni drugima u oči. Znači ispričati svoju i čuti njihovu priču, biti u stanju reći i saslušati istinu. To znači prihvatiti istinu, ma koliko ona neugodna bila." (M. Leban, citiran u nacionalnom izvještaju iz BiH)

"Mislim da je najgora stvar koja mi se može desiti to da govorim jedno kada sam sa predstavnicima nacionalne manjine, drugo kada je u pitanju mješovita grupa ljudi, a treće kada sam u grupi koju čini nacionalna većina." (B. Mijaković citiran u nacionalnom izvještaju iz Hrvatske).

Pristup i oblici rada

Ovo istraživanje nije ponudilo dovoljno odgovora o konkretnim metodama koje bi trebalo primjenjivati u procesu suočavanja s prošlošću. Štoviše, ukazalo je na velike razlike u ponuđenim pristupima i upadljiv nedostatak multidisciplinarnog pristupa. Pri tom se svi slažu da je ključno uvažavanje specifičnosti svakog pojedinog prostora. Metode koje koriste i predlažu, a treba ih koristiti istodobno, su:

1. radionice – rad u manjim ciljanim grupama
2. zagovarački rad – usmjeren ka najširoj javnosti (mediji,...)
3. institucionalne aktivnosti, odnosno djelovanje kroz državne mehanizme (obrazovni sustav, ...).

Ističe se kako je podjednako važno raditi s traumatiziranim pojedincima, skupinama i lokalnim zajednicama kao i povećavati razinu svijesti u najširoj javnosti. Iako mnogi sudionici ovog ispitivanja pokazuju velik stupanj sumnjičavosti kad su u pitanju institucije države, prisutna je i svijest da bez njihove intervencije i

Mržnja prema “drugima” ponegdje je usvojena kao dio običajnog prava

političke volje taj rad ne bi bio uspješan. Naročito s obzirom na to da provođenje promjena u, primjerice, obrazovanju nije moguće izvan državnih institucija. Također, prisutno je instruktivno nepovjerenje anketiranih prema tome da institucije države budu nositelji procesa pri čemu ih rukovodi bojazan od dnevno-političkih i stranačkih interesa. U tom se smislu ističe da inicijativa i politički pritisak, kao i kasnija kontrola procesa, mora dolaziti iz nezavisnih instanci civilnog društva, odnosno da proces suočavanja s prošlošću mora biti otvoren i neovisan. Nije mali broj aktivista i analitičara koji smatraju da će proces puno sporije teći na terenu, među “običnim” ljudima, jer su “tekovine ksenofobije” u brojnim manjim, ekonomski zaostalim i nerazvijenim krajevima, “prepoznate” i “usvojene” kao integralni dio tradicijske kulture, a mržnja prema “drugima” kao

dio običajnog prava. Stoga, nagli zaokreti s razine političkog vrha nemaju dovoljan utjecaj na ljude na terenu. Tu je važna uloga i prilika za utjecaj civilnog sektora. Također, premda svjesni svih opasnosti koje taj pristup nosi, mnogi aktivisti predlažu svojevrsnu “šok-terapiju” kao dugoročno djelotvoran model suočavanja s prošlošću.

Kombinirati radionice, javno zagovaranje i državne mehanizme

Na koncu, anketirani – od kojih dobar dio možemo smatrati svojevrsnim ekspertima za to područje – ujedno podsjećaju na pitanje financiranja, probleme javne podrške te problem povozivanja, kako unutar nacionalnih država, tako i regionalno. ■

Fotografija Marin Topić, Osijek 1991.

Regionalno istraživanje: opći nalazi

Glavni nalazi i zaključci zajednički u svim zemljama regije su:

- niti u jednoj zemlji regije ne postoji sistematično i strukturirano suočavanje s prošlošću;
- veliki dio ispitanika ukazuje na opasnost nestručnog, površnog i diskontinuiranog bavljenja prošlošću koje bi moglo imati više loših nego poželjnih posljedica;
- u javnosti ne postoji svijest o važnosti odgovornog procesa suočavanja s prošlošću;
- stručnjaci i aktivisti iz civilnog sektora su svjesni problema koje izostanak suočavanja donosi;
- gotovo je jednoglasno mišljenje in-

tervjuiranih da je krajnje vrijeme da se osmisle strategijski ciljevi i akcije te započne s osmišljenim i organiziranim procesom suočavanja s prošlošću, uvažavajući pri tome specifičnosti svakog društvenog prostora;

- različitost pozicija u sukobu nalaže različitost pristupa: važno je razviti specifične pristupe za različite nacionalne programe po državama i regijama unutar država koje su na različite načine bile involvirane u sukobe (od pasivnih promatrača, preko država koje su primale izbjeglice do država čiji su vojnici

sudjelovali u sukobu i onih na čijem su se ti sukobi odvijali);

- kada je riječ o otporima procesu suočavanja s prošlošću, naglašena je činjenica da političke strukture, koje i danas imaju dominantnu ulogu u političkom životu, su one iste koje su tijekom ratnih sukoba javno ili tajno, aktivno ili pasivno podržavale ili poticale nasilnu promjenu nacionalne strukture.

Regionalno istraživanje: specifični nalazi

Glavni nalazi i zaključci specifični za pojedine zemlje u regiji su:

Bosna i Hercegovina

Postoji vrlo izražen interes za pitanje suočavanja s prošlošću među profiliranom grupom aktivista entuzijasta, uglavnom okupljenih oko **Inicijative za istinu i pomirenje**. Primjereno razumijevanje značaja ovog pitanja i jednoglasna podrška za njegovim pokretanjem, izražena je među aktivistima civilnog sektora u BiH.

Premda je teško utvrditi kada je pravo vrijeme za pokretanje ove vrste projekta, postoji opće razumijevanje da je posrijedi (dugo)trajan proces, koji se može odvijati usporedo s drugim, jednako važnim procesima društvene obnove.

Opći je dojam da dosadašnje inicijative nisu uspjele mobilizirati širu javnost i uključiti dovoljan broj aktivista.

Uočljiv je značajan raskorak između dosadašnjih inicijativa i stavova političara. Postoji ogromna potreba za podrškom u aspektima koji se odnose na procjenu potreba, financiranje, trening i jačanje kapaciteta, umrežavanje i koordinaciju, te pomoć u lobiranju i pri obrazovanju javnosti.

Srbija i Crna Gora

Na civilnoj sceni vlada uvjerenje da javnost Srbije i Crne Gore nije suočena sa činjenicom da je "njihova strana" inicirala ratne sukobe i izgubila te ratove u odnosu na javno i tajno deklarirane ratne ciljeve. Mnogi ispitanici smatraju da je specifičnost Srbije što ona snosi najveću političku odgovornost za ratne sukobe, što je u njoj bilo i najjačeg otpora ratu, i u tome što se rat nije vodio na njenom teritoriju.

Društvenu scenu suočavanja s prošlošću na prostorima Srbije obilježava konfrontacija dvaju pristupa. "Tvrdi" pristup inzistira da se pažnja usmjeri na "srpski dio" krivnje za ratne sukobe i na potrebu potpunog i temeljitog iskorjenjivanja nacionalističkih pozicija koje su dovele srpski narod, u matičnoj zemlji i izvan nje, u sadašnji iznimno težak položaj. "Meki" pristup nastoji uvažiti kompleksne pozicije u kojima se srpski narod nalazio na različitim prostorima bivše države kao i mikroperspektivu pojedinaca i složenost njihovih djela i motiva u širokom rasponu od počinitelja ratnih zločina do žrtava etničkog čišćenja.

Važno obilježje ovog prostora jest i veliki broj kulturnih projekata vezanih uz proces suočavanja s prošlošću kao i naglašena potreba za regionalnom suradnjom.

Hrvatska

O hrvatskoj ulozi i poziciji u ratnom sukobu, u javnosti se razmišlja s aspekta "pobjednika" što značajno otežava kritički pristup ratnim događanjima i njihovim sudionicima.

Pored toga, nužno je nastaviti kontinuirano promišljanje samog procesa, budući da među aktivistima još postoje značajne razlike u tome kako bi taj proces trebao izgledati i koje bi razdoblje trebao obuhvatiti

Iako se razlikuju u svojim procjenama, intervjuirani ukazuju na dva temeljno različita moguća pristupa: jedan je osobni rad s pojedincima ili manjim ciljanim grupama, a drugi je zagovarački rad kojim bi se utjecalo na promjene stavova u javnosti i na donositelje odluka (Sabor, državnu administraciju, lokalnu samoupravu).

I dok dio anketiranih sugerira oprez zbog mogućih opasnosti od nestručnog, nesistematičnog i diskontinuiranog bavljenja prošlošću, dio ispitanika ukazuje na kašnjenje i zaostajanje Hrvatske u tom procesu u odnosu na zemlje regije.

Za više informacija:

www.kucaprijatelja.org

Putovanje prema istini

Jelena Zloić, aktivistica Centra za mir Osijek

U prosincu 2003. godine su se u Sarajevu, oko istog stola, našli donedavni neprijatelji - ratni veterani Hrvatske, Srbije i Bosne, sa ciljem: započeti suradnju koja bi spriječila izbijanje novih ratnih sukoba na ovim prostorima. Je li to neobično?

Rezultat tog susreta je projekt pokrenut 2004. godine pod nazivom Istinom u budućnost na kojemu zajedno rade članovi *Udruženja boraca ratova od 1990. godine Republike Srbije, Savez demobilisanih boraca Federacije BiH te Hrvatske udruge razvojačnih branitelja Domovinskog rata (HURBDR)*. Projekt su zamislili kao pročišćavanje kolektivne savjesti koja polazi od strane samih boraca. U tom projektu borci iz ove tri zemlje žele, bez međusobnog ispričavanja za ono što se dogodilo, doći do istine o svim događajima za vrijeme i poslije rata na ovim prostorima – riječi su Vladimira Gojanovića, predsjednika HURBDR-a iz Šibenika.

Smatramo da međusobne isprike veterana za ratna događanja nisu potrebna

Borci se ne kane ispričavati jedni drugima kao što su to učinili predsjednici država. «Isprike za ratna događanja tijekom devedesetih godina su nepotrebna jer smo svi bili vojnici koji su radili što su nadređeni zapovjedili. Naš je cilj otkrivanje istine o ratu, da se rat ne ponovi, da se zločini individualiziraju, dakle, da nema kolektivne krivnje – rečeno je na jednoj od javnih tribina na kojima je inicijativa predstavljena.»

Istinom u budućnost čini se, gotovo, preambiciozan mirotvorni projekt, koji

bi od propitivanja istine o ratu, u svojoj završnoj fazi trebao rezultirati manifestacijama odavanja počasti svim žrtvama rata i pomirenja u regiji te akcijama za učvršćivanje mira i izbjegavanje budućih ratova.

No, što je potaknulo ratnike na dijalošku potragu za istinom? Prema njihovim riječima, svi se susreću s jednakim problemima u svojim državama - nezadovoljni su političkom situacijom i manipu-

lacijama kojima su izloženi. «Političari su sjedili u foteljama dok su borci u sve tri zemlje ginuli na bojištima kao topovsko meso i mašine za ubijanje.» Iako je bilo za očekivati da će međusobno nepovjerenje biti velika prepreka za suradnju, pokazalo se kako se borci međusobno poštuju makar su tijekom rata riskirali vlastite živote za različite ideale. Njihovo odupiranje političkim pritiscima i manipulacijama, kao i javno izricanje osude etničkog čišćenja te pozivanja na

Svjedočanstva

Aleksandar Dragišić iz Beograda, početkom 90-ih borio se na ratištima u zapadnoj Slavoniji i Hercegovini:

«U rat sam otišao srcem, da bih obranio srpski narod jer sam bio uvjeren da je ugrožen. A bila je stravična medijska kampanja na televiziji, to danas znam, tada nisam znao. Čistog srca sam otišao tamo i tako sam se vraćao. Nije mi žao, ali da mi je tada bila ova pamet, ne bih išao.»

Miloš Gagić iz Novog Sada, 1999. se javio dobrovoljno u Vojsku Jugoslavije i otišao na Kosovo:

«Krajem ožujka 1999. godine sjedio sam na terasi i gledao početak bombardiranja Novog Sada i nisam mogao vjerovati da se to događa. Uzeo sam vojnu knjižicu i pravac vojni odsjek. Već kod Niša sam shvatio kako sam napravio nešto što možda i nije pravi potez, ali sam se prelomio u sebi i rekao: sad se nećeš vratiti, ideš, pa što bude.»

Ivica Petrić, iz Šibenika, bivši pripadnik elitnih jedinica HV-a i ratni vojni invalid, poslije 1995. godine kao hrvatski branitelj osuđen za zločine nakon vojne operacije *Oluja*, kada je HV započela akciju čišćenja šibensko-kninskog zaleđa, te proveo 5 godina u hrvatskom zatvoru:

«Osuđen sam zbog optužbi za ubojstvo građana srpske nacionalnosti. Žrtvovani smo, Vijeće za obranu i nacionalnu sigurnost rješavalo je ovakve slučajeve poput moga kroz krivnju malih ljudi, hrvatskih branitelja, kako bi se opravdalo etničko čišćenje. Stoga tužim Hrvatsku državu po pitanju tog procesa te očekujem da će se istina otkriti i da će krivci biti kažnjeni. Nemam ništa protiv individualne krivnje, ali da se kazne oni koji su za to odgovorni.»

odgovornost one koji su imali političku i zapovjednu moć donošenja odluka te zalaganje za procesuiranje ranih zločina, očekivano je izazvala napade od strane većeg broja predstavnika drugih hrvatskih braniteljskih udruga. Njihov se glas, također očekivano, puno bolje čuje i prima u regiji od boraca s druge strane.

Naš je cilj otkrivanje istine o ratu kako se rat ne bi ponovio

«Istina je samo jedna, ne može biti pet istina. Mi ne možemo prikazati istinu ovako ili onako. Postoji više kutova i više očiju koje gledaju na određene stvari iz različitih perspektiva, fizičkih i metafizičkih, ali istina je jedna. E sad, netko vidi sto metara, netko ne vidi dalje od pedeset», rekao je Mehmed Fočić, predsjednik Saveza demobilisanih boraca

Federacije BiH.

Radan Nikolić, čelnik Udruženja boraca ratova od 1990. godine Crne Gore, iskreno je progovorio o izazovima koje ovakva inicijativa stavlja pred sve bivše branitelje: «Uvidio sam kako je teško iskreno sudjelovati u tom projektu, da to zahtjeva puno samoodricanja i puno samokritike, a to je čovjeku najteže, kritizirati samoga sebe. Što se tiče našeg međusobnog odnosa, činjenice da smo međusobno ratovali, kao da se rat jednostavno nije dogodio. Ali je s druge strane ostao gorak okus u ustima zbog toga što smo svi zajedno u tomu sudjelovali, jer se vidjelo kako je rezultat zaista poražavajuć.»

Ono što ulijeva povjerenje u projekt *Istinom u budućnost* je činjenica kako je riječ o inicijativi koja je došla iz veteranskih redova te iskrenost s kojom su veterani ušli u proces suočavanja s prošlošću. Potpuno svjesni dugog putovanja koje je pred njima reći će: «*Istinom u budućnost* razotkriva najteže stvari našeg života – to su naše istine, naše savjesti i sve ono

Veterane povezuje zajedničko razumijevanje ratničkih vrednota

zbog čega se ljudi među sobom dijele. Međutim, to je i jedini način ostvarenja održivog mira na ovim prostorima.»

Za više informacija:

Vladimir Gojanović, Hrvatska udruga razvojačenih branitelja Šibenik, vladimir.gojanovic@si.htnet.hr

Gordan Bodog, Gajeva 46, 10000 Zagreb, gordan.bodog@zg.t-com.hr

Goran Božičević, Quaker Peace & Social Witness qpsw@zampir.net

Adnan Hasanbegović, Centar za nenasilnu akciju Sarajevo, cna.sarajevo@nenasilje.org

Nenad Vukosavljević, Centar za nenasilnu akciju Beograd, cna.beograd@nenasilje.org

Ron Haviv, Poginuli suborac – kraj 1993, bošnjački vojnici žaluju nad palim drugom

Dijalog između mirovnih inicijativa i vojnih veterana

Katarina Kruhonja

Otvaranje i razvijanje dijaloga o ulozi, važnosti i doprinosu vojnih veterana demokratizaciji i izgradnji mira u Hrvatskoj i regiji nije lako. Zašto?

Povezivanje nekolicine mirovnih inicijativa unutar populacije ratnih veterana koje u regiji nastaju neovisno, njihov međusobni dijalog i dijalog s organizacijama civilnoga društava oko izgradnje trajnog mira. Ratnici i mirotvorci.

Uz podršku kvekerske mirovne organizacije (Quaker Peace & Social Witness) u Selcu je u travnju 2005. održan skup *Doprinos branitelja u izgradnji mira u Hrvatskoj i regiji*. Na seminaru se okupilo četrdesetak sudionika, veterana iz različitih braniteljskih udruga, članovi/ce udruga obitelji nestalih i logoraša te predstavnici/ce različitih mirovnih organizacija iz Hrvatske kao i nekoliko gostiju iz Bosne i Srbije. Razgovaralo se o dvije ključne teme – koja je uloga i zašto je potreban angažman branitelja u izgradnji mira te koje su prepreke angažmanu veteranskih udruga u civilnom društvu i u regionalnoj suradnji.

Naime, ne samo braniteljske udruge nego čak i one mirovne organizacije koje su radile s braniteljima unutar sebe diskutiraju jesu li mirovne i braniteljske

Jesu li mirovne organizacije i organizacije ratnih veterana *po prirodi stvari* suprotstavljene?

organizacije *po prirodi stvari* suprotstavljene i jesu li udruge ratnih veterana, udovica, obitelji nestalih bivših logoraša i dr. dio civilnoga društva?

Pitanje identiteta

Jedan od inicijatora dijaloga, Gordan Bodog, i sam branitelj a sada već niz godina mirovni aktivist, naglašava pitanje identiteta koje se uvijek ponovno aktualizira - bilo da ga postavlja sam sebi bilo na radionicama s braniteljima, bilo da se izrečeno ili neizrečeno čuje od mirovnih aktivista i aktivistica. *Tko sam ja* - ratnik, ratnik-pokajnik – pacifista, mirotvorac...?

Čini se jednostavnijim naći polaznu poziciju za dijalog između veterana koji su se borili na suprotstavljene

stranama – povezuje ih zajedničko povijesno, kulturološki i zemljopisno univerzalno razumijevanje ratničkih vrednota – pohvala časti, vjernosti, dužnosti, poslušnosti, izdržljivosti, snazi, seksualne moći, hrabrosti i drugarstva. A oko pitanja individualizacije i osude ratnih zločina, pljačke i manipulacije od strane političara nije previše teško razgovarati pa i usuglasiti se.

Regionalni projekti

Dva važna regionalna dijaloška projekta su:

- *Četiri pogleda* niz tribina namijenjenih javnosti u kojima veterani sa četiri različita iskustva govore o ratu (iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore).

- otvaranje dijaloga oko izgradnje mira između udruga veterana i organizacija civilnoga društva u Hrvatskoj i regiji.

Za više informacija vidi na stranici 29.

Ratnik i mirotvorac

Gordan Bodog iz Zagreba (Hrvatska), rođen 1962.g., dragovoljac je rata od 1991. Kao aktivist i edukator uključen je u programe izgradnje mira od 1997.g., a od 2001. i u procese suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj i regiji. Pokretač i voditelj inicijative *Mirovni angažman učesnika rata*.

«Treba nastaviti dijalog između veterana i aktivista/ca civilnoga društva. Iako sam već godinama mirovni aktivist, i sam osjećam pritisak na vlastiti identitet kad mi se unutar mirovnih krugova pristupa kao *preobraćenom* ratnom veteranu, barem ja to tako doživljavam. Važna mi je bila mogućnost koju mi je mirovni pokret dao svojim postojanjem i djelovanjem. Ali je isto tako važno da kolege i kolegice mirovni aktivisti shvate da sam sâm, nakon što je za mene završio moj ratni put, odabrao učenje i angažman i prišao mirovnim inicijativama.

U vremenu kada sam otišao u rat nisam poznavao niti imao povjerenja u snagu civilnoga društva u sprječavanju oružanih sukoba – niti je tada takvo civilno društvo postojalo. Danas je drugačije, a treba raditi - ja to iz svog ugla činim - na tome da u budućnosti civilno društvo, povezanost ljudi, postane temelj održivom miru i zajedničkoj sigurnosti.»

Ratne fotografije kao izvedba i provokacija

Velibor Zirojević

Izložba ratnih fotografija Rona Haviva poslužila je kao podloga multi-medijском eksperimentu - VIVISECT. Ostavljenim papirima i olovkama pored neimenovanih fotografija, novosadskoj je publici omogućen interaktivan pristup izloženim fotografijama, o čemu je snimljen dokumentarni film i izdana publikacija - originalna i provokativna koncepcija za suočavanje s vlastitim odnosom prema posljedicama ratnog sukoba.

Izložba vrhunske umjetničke fotografije kulturni je događaj sam po sebi. Uz uvjerljivu i upadljivu estetsku dimenziju, izložbe fotografija uvijek nose i elemente dokumentarnog. Izložba ratne fotografije posebno je značajna jer fotografije veže za ratne sukobe koji dijelu publike vraća ratne uspomene, dio se prvi put upoznaje s manje vidljivim ili skrivenim ratnim događanjima ili, ništa manje dramatičnim, događajima koji su se odigravali u njegovoj sjeni.

Na fotografijama Rona Haviva vidljive su uniforme svih armija i policija uključenih u sukobe, ubijeni civili različitih su nacionalnosti i već te činjenice, vezane za izložbe njegovih fotografija, djeluju provokativno u većini poslijeratnih sredina, uglavnom etnički očišćenih i nacionalno homogenih. Neugodna istina koja progovara s Havivovih fotografija nije jednonacionalna, nije očišćena ni pročišćena, pruža cjelovitu sliku složenih nacionalnih i vjerskih sukoba, istinu koja nije po *ukusu* mnogih među nama.

Očekivano, prijem i percepcija ratnih fotografija bili su različiti, u različitim sredinama: od traumatičnog vraćanja u vlastita ratna iskustva, do podsjećanja na one detalje tih sukoba koji su sistematski zaboravljani i brisani iz kolektivnog pamćenja; u sredinama koje nisu okusile ratna razaranja i koje su bile izložene snažnom jednonacionalnom i patriotiskom prikazivanju ratnih sukoba, te su fotografije dočekane s nevjericom, sum-

njom i ponekad agresivnim negiranjem prikazanog.

Tako su se aktivisti i aktivistkinje koje su organizirale VIVISECT-u bili izloženi propagandnoj tehnici koja događaje stavlja u drugi plan, a u prvi ističe suspektost i

„Mi smo najveće žrtve“

loše namjere onih koji te materijale daju na uvid javnosti. Razočarala ih je i osvijestila reakcija dijela javnosti i političkih stranaka na izložbu jer su se ipak nadali da je okončanjem Miloševićevog režima nestala i nacionalistička svijest koju je godinama stvarao.

Ideologija viktimizacije

Reakcija javnosti na izložbu ranih fotografija pokazala je koliko će biti potrebno dugotrajno i naporno raditi na rastakanju posljedica onog što je M. Blagojević nazvala „latentnom naracijom o viktimizaciji ljudi – pripadnika vlastite etničke grupe“ ili „ideologijom viktimizacije“ - naracijom o ekskluzivnoj viktimizaciji („**mi smo jedine žrtve**“); naracijom o hijerarhiji viktimizacije („**mi smo najveće žrtve**“); naracijom o opravdanosti osвете („**vraćamo im za ono što su oni učinili nama**“); naracijom o preventivnoj agresiji („**ukoliko to ne uradimo njima, oni će to uraditi nama**“).

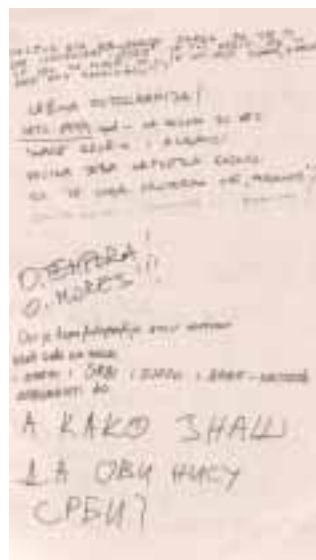
M. Blagojević u svojoj studiji objavljenoj 2000. godine pod naslovom „*Prebrojavanje mrtvih tela: viktimizacija kao samoostvarujuće proročanstvo*“ obrazlaže: „... budući da većina ljudi nije bila spremna da namerno izaziva patnje drugih, bilo je neophodno pripremiti rat na taj način što će se viktimizacija drugih opravdati kao *odbrana*, kao *pravedna stvar* i kao *neminovnost*! To je jedino moguće preko **identifikovanja DRUGOG kao DRUGAČIJEG, a zatim i OPASNO DRUGAČIJEG**. Na taj je način postignuto da patnja DRUGOG postane prihvatljiva s obzirom da je taj DRUGI izvor straha za sopstvenu bezbednost. Proizvođači DRUGOG kao *opasnog*, vlasti su uspele da ubede većinu ljudi da je rat neizbežan u smislu odbrane. Ovaj rezultat je postignut u svim delovima bivše Jugoslavije na skoro identičan način – preko javnog diskursa koji su koristili mediji.“

Naime, očigledno je da objektivni pristup ratnim zločinima, koji podrazumijeva distancu od uopćenih podjela na pobednike i pobijedene, agresore i žrtve, vojnike i civile – često znači urušavanje godinama građene medijske slike rata. Umjetnički kvalitetni i provokativni kulturni projekti kao što je VIVISECT imaju potencijala da doprinesu pročišćavanju kolektivne svijesti i savjesti. ■

Ron Haviv, *Siromašne izbjeglice*, 1999

Kosovski Albanci bosonogi dolaze u Crnu Goru nakon što su protjerani s Kosova tijekom zime 1999.

Izložba ratnih fotografija Rona Haviva, Novi Sad 2002. godine živa provjera stanja individualne i kolektivne svijesti u odnosu na ratne sukobe i ratne zločine podsjećajući na detalje sukoba koji su sustavno zaboravljani i brisani iz kolektivnog pamćenja.

Reakcije ljudi u Novom Sadu na izložbu ratnih fotografija

Rezultati s prikupljenih pet stotina stranica komentara posjetitelja izložbe Rona Haviva VIVISECT u Novom Sadu bili su analitičarima izvrsna podloga za dijagnosticiranje stanja i problema vezanih uz složeni proces suočavanja s prošlošću u Vojvodini.

Analitičari/ke komentara posjetitelja izložbe ratnih fotografija u Novom Sadu su se fokusirali na politički kontekst Srbije i Vojvodine (područje s naglašenom multinacionalnom strukturom, u neposrednoj blizini ratišta s kojeg su odlazili dobrovoljci i područja koje je primalo na tisuće izbjeglica). Niti u jednoj rečenici nisu pokušavali sugerirati zaključke o stanju i terapiji u nekoj drugoj zajednici, na nekom drugom prostoru.

Najveći je broj poruka svrstan u «**eksplicitnu mržnju i netoleranciju**» izraženu govorom mržnje prema pripadnicima drugih naroda, ali i sunarodnjacima drugačije političke orijentacije; zatim **„odbijanje fotografija kao istine“**; **„prihvatanje da je u pitanju zločin**, ali se traži da se navedu i zločini druge strane“. Bilo je i komentara koji su ukazivali ili na **prihvatanje kolektivne odgovornosti** ili pak samo na

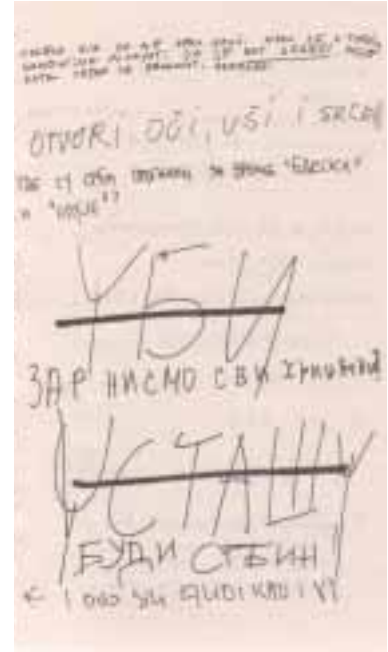
pristanak na osobnu odgovornost uz distanciranje od zločina počinjenih u *njihovo* ime.

Vivisecta je, također, prepoznata kao dio razgranatog procesa suočavanja s prošlošću koji se u Srbiji, više no

drugdje, realizira kroz razne kulturalne programe, dijelom kroz literaturu, a u najvećoj mjeri kroz kazališne predstave.

VIVISECTA - - izložba ratnih fotografija

Prepoznajući u vlastitoj sredini obrasce ponašanja koji ne pridonose obnovi povjerenja i saniranju ratnih posljedica, i u kolektivnom sjećanju i osobnim iskustvima, tri organizacije iz Novoga Sada (Vojvodanka-Regionalna ženska inicijativa, Centar za političko obrazovanje i MEDIAPACT), odlučile su izložbu ratnih fotografija Rona Haviva iskoristiti kao **PROVOKACIJU** za suočavanje s prošlošću. Uz fotografije nisu stavili naslov niti autorovo pojašnjenje događaja i lokacije na kojoj je snimljen, već prazan komad papira i olovku kako bi posjetitelji imali priliku neposredno reagirati na viđenu fotografiju. Na taj se način ova izložba pretvorila u svojevrsni umjetničku izvedbu za koju bi ključna riječ mogla biti **PROVOKATIVNOST** koja ima uračunate sve neugodnosti koje se mogu očekivati i koja se, obzirom na kontekst, oslanja na građansku hrabrost organizatora.

Ron Haviv, 1991 *Čišćenje grada*
Hrvati istjerani iz Vukovara u jesen 1991, nakon što je grad osvojen od Jugoslavenske vojske kojom su dominirali Srbi.

Nastavljajući živjeti u nacionalnim mitovima, predrasudama i strahovima od najraznovrsnijih urota protiv njihovog naroda, pristalice ekstremno desnih opredjeljenja nisu ni posumnjali da je njihovim vitezovima i herojima u neprijateljski nenaklonjenim stranim medijima, unaprijed dodijeljena uloga ubojica i ratnih zločinaca.

Svaki peti posjetitelj i posjetiteljica, od 5000 koliko ih je vidjelo izložbu, osjetili su potrebu da pismeno prokomentiraju fotografije, ali ova je fotografija ostala bez komentara.

Ron Haviv, *Brisanje neprijatelja*, 1996
Uništena fotografija koju je bošnjačka obitelj pronašla po povratku u svoju kuću u predgrađu Sarajeva. Srbi koji su zauzeli kuću otišli su nakon ponovnog ujedinjenja grada pod vodstvom muslimanske bošnjačke vlade, odnoseći sa sobom obiteljski namještaj, uređaje, kuhinjske elemente, umivaonike i prozorska okna. Ovo je bio jedini preostali predmet.

Među tisućama fotografija i stotinama fotografa koji su pratili ratne sukobe na prostorima Jugoslavije, fotografije višestruko nagrađivanog američkog autora židovskog porijekla, Rona Haviva, ističu se kvalitetom i sugestivnošću. Ron Haviv je u svom profesionalnom radu obilježio ratišta od Ruande do Iraka.

Za više informacija

www.vojvodjanka.org.yu
<http://photoarts.com/haviv/bloodandhoney>

Izvedbom (glumom) iskazati neizrecivo

Nataša Govedić

Kad obični građani izvode na sceni (glume), rat može biti prikazan kao zauvijek izgubljena crna kutija nekog apolitičnog aviona koji se igrom slučaja srušio baš u našem dvorištu. Ili može biti bliži realnosti. U svakom slučaju, Boalovo kazalište potlačenih uvijek može imati i terapijske učinke. Iskustvo Nataše Govedić koja je kao trenerice radila na suočavanju s prošlošću putem kazališnih radionica.

Temeljno iskustvo boalovskih kazališnih radionica za ljudska prava koje smo u protekle četiri godine organizirali u Zagrebu, Karlovcu, Hrvatskoj Kostajnici, Sisku, Rijeci, Dubrovniku te mnogim manjim mjestima Posavine i Međimurja tiče se potiskivanja prošlosti: potrebe građana da na različite načine prešute, ignoriraju te izvedbeno zaobiđu činjenicu da se na ovim prostorima u neposrednoj prošlosti dogodio rat. Prošlost počinje doslovno danas, od najnovijeg nastavka *Milijunaša* ili smjene na vrhu lokalne stranke, dakle potrebno je mnogo facilitatorskog inzistiranja na kontinuitetu određene nepravde da bi se u sliku aktualne nezaposlenosti ili nekog oblika ovisnosti uključio period kroničnog kolapsa ljudskih prava, tipičan za ratni period devedesetih godina.

Za mnoge prošlost počinje doslovno danas

Čak i samo verbalno evociranje rata, koje mahom pokreću facilitatori radionica, kod izvođača i kod publike najprije izaziva osjetnu nelagodu, napetu šutnju, zatim inzistiranje da se *maknemo* od nečega što je navodno *završeno*, što je bilo *sramotno* te s čime se građani i dalje nisu voljni suočiti. Vjerujem da građane zbog toga nipošto ne treba *osuđivati*: bol je prevelika i potrebno je prizvati ju sa

što manje nestrpljivosti. No isto ju tako nije moguće ni *preskočiti*. Napor facilitatora da se *ipak* suočimo s potisnutim otporom prema činjenici

Bol je potrebno je prizvati sa što manje nestrpljivosti

ratnog iskustva daje veoma različite rezultate, prvenstveno vezane za heterogenost grupe pred kojom se izvode traumatske scene. Što je grupa raznovrsnija i brojnija, veća je šansa da će zajednica javno adresirati probleme ratne ostavštine. U takvoj se grupi obično za riječ ili intervenciju javi bar jedna osoba koja vidi i pretpovijest današnjih problema u iskustvu nasilja koje je zajednica pretrpjela ili koje je određena osoba iskusila na vlastitoj koži. No što je grupa s kojom se radi manja, što intimnije parametre komunikacije koristi zajednica s kojom se scene pripremaju, to je veća šansa da će se rat tretirati kao zauvijek izgubljena *crna kutija* nekog *apolitičnog* aviona koji se *igrom slučaja* srušio baš u našem dvorištu.

U tom bih smislu naglasila da Boalovo **inzistiranje na heterogenosti grupe**, s kojom se radi kazalište za ljudska prava ili teatar potlačenih, nije slučajno jer i njegovo iskustvo potvrđuje da što se ljudi

međusobno bolje poznaju, to raspoložu brojnijim načinima izbjegavanja posebno traumatičnih tema. Zasad nismo uspjeli organizirati radionicu u Vukovaru upravo zato što nismo ni na koji način mogli stupiti u kontakt s vladinom ili nevladinom udrugom koja bi omogućila da se u naš rad uključe i hrvatski i srpski građani. Stupanj ratne traume može se mjeriti i tom nemogućnošću stvaranja etnički inkluzivne grupe.

Premda Boalov teatar uvijek ima terapijske posljedice, dakle svim sudionicima vraća osjećaj subriga i suodgovornosti bez obzira igramo li ga za potrebe vlastite obitelji ili javnog poduzeća ili svih stanovnika nekog grada, mislim da je veoma važno igrati ga tako da se poštuju i **političke** premise boalovskog aktiviz-

Važno je poštovati i političke premise boalovskog aktivizma

ma, dakle tako da se u rad uključi što raznovrsnija grupa ljudi: dobne, etničke, edukacijske, rodne i druge socijalne razlike uistinu su preduvjet stvaranja i izvedbeno i participacijski **otvorene zajednice** koja se u stanju nositi sa *sahranjenim*, ali ne i prožalovanim, još manje analitički propitanim vremenom ratnih godina.

Kazalište potlačenih - katarza pasivnih promatrača

Kazalište potlačenih, Augusta Boala, živućeg brazilskog režisera, koristi se u treninzima za izgradnju mira i zaštitu ljudskih prava, uključujući tematiku suočavanja s prošlošću. Sudjelovanje u radnji predstave postaje priprema za vlastito djelovanje u životu.

Cilj Boalovog kazališta *potlačenih* je postaviti na scenu konkretan, životni, problem nepravde i provocirati intervenciju gledatelja u tijeku radnje kako bi se potaknula katarza, očišćenje od onoga što blokira pobunu prema postojećem odnosu potlačeni/tlačitelj.

Jocker poziva gledatelje da se umiješaju u radnju i postavljene slike nadomjestite drugima, svojim, razigravajući na taj način moguće interakcije tlačitelja i potlačenih. Gledatelji koji se uključuju u scenu čine to i u ime drugih iz publike, ali ne i umjesto njih. U takvom kontekstu postaje vidljivo kako je i nemiješanje oblik intervencije, a sudjelovanje u radnji predstave postaje priprema za vlastito djelovanje u životu.

Mladi iz Regije na kazališnoj radionici.
Na sceni postaje vidljivo kako je i nemiješanje oblik intervencije.

Mreža trenera i trenerica (*jockera*) u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Srbiji surađuje na postavljanju predstava s temom suočavanja s prošlošću, unutar populacije mladih.

K. K.

Za više informacija

www.kucaprijatelja.org
<http://www.theatreoftheoppressed.org>

'Neispričane priče' dio istine koji nedostaje

Corinne Bloch

'Neispričane priče' je dokumentarni film o djelima dobrote i hrabrosti između ljudi različitih nacionalnosti tijekom rata. Iako dio povijesti, ovi se primjeri solidarnosti nikada ili rijetko spominju u medijima. Imaju, međutim, izuzetnu snagu da utječu na promjenu mentaliteta, ponovno izgrade povjerenje i ukažu na opasnosti pretjeranog uopćavanja.

Ugrozili su vlastite živote kako bi spasili živote drugih – čak i ako su te 'druge' smatrali njihovim neprijateljima – u trenutku kada je sve oko njih, susjedi su se okretali protiv susjeda, podleglo nacionalnoj mržnji i nasilju.

Tijekom zadnjeg nacionalnog sukoba u bivšoj Jugoslaviji mnogo je ljudi učinilo upravo to. Njihove priče, koje predstavljaju i nebrojene priče drugih, pokazuju da obični ljudi mogu učiniti izvanredna djela – čak i u najtežim i najopasnijim razdobljima etničkog nasilja. Oni nude snažno svjedočenje oprečno propagandi koju su vlade i mediji širili prije, tijekom i nakon rata potičući mržnju i nasilje između etničkih grupa. Stoga ove priče imaju moć utjecati na preobrazbu mentaliteta i predrasuda. Mogu potaknuti na razmišljanja i izbor alternativnih i nenasilnih načina razrješavanja sukoba, ističu humanost koja postoji u jugoistočnoj Europi.

Likovi iz ovih priča su u stvari junaci rata. Nažalost, mediji ne navode ni njihova imena ni njihova svjedočanstva. Štoviše, unutar vlastitih etničkih skupina većinom ih smatraju izdajcima.

No ipak, Svetlana Broz - unuka Josipa Broza Tita – je 1999. godine objavljivanjem knjige svjedočenja o djelima dobrote i hrabrosti koje je prikupila u Bosni tijekom rata, *Dobri ljudi u vremena zla*, dala počasno mjesto upravo takvim junacima i junakinjama rata.

Ona nije jedina. Nekoliko je nevladinih udruga iz Bosne i Hrvatske prikupilo svjedočanstva o solidarnosti. Uvjereni kako su ove priče ključni dio procesa suočavanja s prošlošću, počeli su ih koristiti kao alat pomirenja na radionicama, konferencijama ili u ispitivanima. "Mislamo da je važno prikupiti takve priče i objaviti javnosti," objasnio je Srdjan Antić iz *Nansen dijalog centra – Osijek*, koji danas radi na dokumentarnom filmu 'Neispričane priče'. Film govori o susretima na kojima se nakon deset godina susreću ljudi različitih nacionalnosti koji su spasili živote jedni drugima tijekom rata. "Proces dokumentiranja negativnih činjenica rata radi stvaranja jasnije slike o tome što se dogodilo za vrijeme sukoba te radi osiguravanja dokumentacije za suđenja, dokaza za kažnjavanje ratnih zločinaca i priznavanje stradanja žrtava, predstavlja važan korak u procesu suočavanja s prošlošću. Međutim, smatramo da to ipak nije dovoljno za ponovnu uspostavu povjerenja između ljudi. Pozitivna iskustva iz bliske prošlosti mogu im pomoći da postanu svjesniji propagande čija su žrtva bili. Kroz ove priče oni otkrivaju neku drugu istinu za koju u puno slučajeva nikada prije nisu čuli".

U Sarajevu Jezdimir Milošević iz organizacije *Mirovna akcija humanista* posjeduje nevjerovatnu kolekciju materijala prikupljenog za vrijeme i nakon rata, koju koristi u svojim radionicama, uglavnom s mladim ljudima. Riječ je o pisanim pričama, ali i brojnim amaterskih

video zapisima. Među njima je i priča o etnički mješovitom selu u Bosni koju je snimio srpski stanovnik na dan kada su vlasti protjerale Muslimane iz njihovih domova. Film pokazuje Srbe kako plaču, osjećajući zbunjenost svojih susjeda i pomažući im u pronalaženju rješenja. Na njihovim su licima vidljivi znakovi dubokog neshvaćanja. U jednom nenormalnom vremenu, to je bila normalna reakcija na nenormalnu situaciju. Ipak, koliko je ljudi u drugim bosanskim selima u istom razdoblju bilo deportirano, izdano, mučeno, ubijeno ili im je bila uskraćena podrška njihovih susjeda druge etničke ili vjerske pripadnosti?

"Kada govorim o ovim pričama, prve su reakcije prilično negativne. Ljudi ne žele slušati o njima ili odbijaju vjerovati da je riječ o istinitim pričama," objašnjava Jezdimir Milošević. "Ali one jesu istinite i otvaraju pitanja u mislima ljudi. One pokazuju da su se neki obični ljudi ponašali drukčije i da smo se svi mogli ponašati na drukčiji način. Stoga ove priče prisiljavaju sve nas da se zapitamo o vlastitom izboru i odgovornosti u ratu, o tome što smo učinili – ili smo propustili učiniti".

Štoviše, ove priče otvaraju raspravu o ulozi medija prije, za vrijeme i nakon rata: kako objasniti izbor medija da pruže tako snažnu podršku govoru mržnje političara kojim se je povećao osjećaj nesigurnosti među ljudima? Kakva bi bila situacija da je njihov izbor bio usredotočen na primjere solidarnosti na početku sukoba?

Ipak, ove nepoznate priče su činjenica: dio nedavne prošlosti bivše Jugoslavije. One su također dio istine: Srbi su pomagali Hrvatima koji su pomagali Muslimani – pružali su pomoć preko razdjelnica u mnogim prekrasnim kombinacijama. Daljnje ignoriranje ovih činjenica gotovo bi se moglo smatrati političkim izborom.

Jer u ovim pričama koje nadahnjuju možemo pronaći nadu te, kao plod te nade, snagu za izgradnju boljeg svijeta.

Izdajice ili junaci?

Nansen dijalog centar – Osijek radi na dokumentarnom filmu 'Neispričane priče' o ljudima koji su tijekom rata pomogli svojim susjedima druge nacionalnosti. Većina tih ljudi i danas odbija svjedočiti pred kamerama pa autorima posao nije nimalo jednostavan. Spašavajući živote drugih, oni su ponekad riskirali i vlastite živote. Pri tome su uvijek nailazili na osude iz vlastite etničke zajednice u kojima su, štoviše, i danas na snazi vrijednosti instalirane tijekom sukoba. Većina ih, stoga, o svojim iskustvima još uvijek nije spremna govoriti u okruženjima u kojima žive. Činjenica da se junaci još uvijek smatraju izdajicama govori mnogo o situaciji u regiji deset godina nakon rata.

Nansen dijalog centar (NDC) je snimio priču iz Mostara koja se dogodila za vrijeme hrvatsko-bošnjačkog sukoba. Priča govori o bošnjačkom vojniku koji je pomogao mladom Hrvatu ranjenom u minskom polju. Na Kosovu je NDC posjetio manastir Visoki Dečani kako bi zabilježio svjedočenje pravoslavnih monaha koji su tijekom NATO bombardiranja pružili utočište za dvjestotinjak Albanaca iz obližnjeg sela Dečani. NDC je također snimio priču o suradnji između albanskog stanovništva iz sela Rudnik i srpskog sela Banje kako bi spriječili širenje vala nasilja od 17. ožujka 2004. godine na njihova dva sela.

Samo su rijetki bili spremni svjedočiti – oni koji su se naučili odupirati pritiscima a govore upravo zato što svojim svjedočenjem hoće stvoriti priliku za promjenu u vlastitim zajednicama, i jer vjeruju da ima još takvih priča koje treba ispričati. Smatraju ih zalogom za budućnost.

Nadajmo se da će i druge priče ugledati svjetlost dana kada ovi ljudi solidarnosti shvate da su, u očima ostatka svijeta, zapravo junaci rata.

Srdjan Antić
Nansen dijalog centar – Osijek

Dodatne informacije

- **Dobri ljudi u vremenu zla, Rat u Bosni i Hercegovini, 1992. – 1995. – Osobna svjedočanstva**, autorica Svetlana Broz, Prelom: Banja Luka, 1999.

- **Mirovna akcija humanista – Sarajevo** prikupila je obilje pozitivnih svjedočenja o ratu, koja su danas objedinjena u dvije knjige *Svjetlo u tunelu* i *Pisma bez adrese*, Protecta, 1999. Priča *Trešnja, bosiljak i pseća kućica* objavljena je na slijedećoj stranici ovog magazina.

Kontakt osoba: g. Jezdimir Milošević, +387-33-404 848, jezdimir@bih.net.ba

- **Nansen dijalog centar – Osijek** radi na dokumentarnom filmu 'Neispričane priče' o susretima na kojima se nakon deset godina susreću ljudi različitih nacionalnosti koji su spasili živote jedni drugima tijekom rata. Kontakt osoba: g. Srdjan Antić, +385-31-215 474/31-206 670, office@ndcosijek.hr, www.ndcosijek.hr

Trešnja, bosiljak i pse

iz knjige *Pisma bez adrese* Ernestina Tanasić iz Brčkog

Bilo jednom...

Bila jedna zemlja. Bilo sreće, igre, pjesme. Bilo lijepo i prelijepo u toj zemlji. Bilo drugarstva, komšiluka, jurnjave po sokacima i livadama, krađe voća i polovljenja jedine jabuke "kolačare" što se, u inat, održala posljednja u vrhu već gole krošnje. Onda smo se pentrali, pružali ruku i istezali se za čitav centimetar da je barem noktom dohvatimo i uberemo. Bila jabuka naše čežnje, sreće koja se mjeri svakim grizom: jedan meni, jedan tebi... dok u čekanju na red curi neka slatkasto-nakisela voda a oči mjere nestaja-nje sa svakim grizom. Nasko i ja. Dvije kuće, isto dvorište. Isto godišće. Dvije radosti jedne havlije, govorila nena Mejra.

A tih šest nedjelja što sam starija od nje-ga komentarisala ovako: moj Ene se prvi put od tvog dolaska na svijet otriježnio pred Naskovo rođenje. Šejtan, sve govorio da slavi s Novom da ne bude sam, da ima brata, da se spremaju za dernek kad će i on čaća postati!

Tako govorila rahmetli Mejra i srčuci iz fildžana te 92. pred Vaskrs, u smiraj kasne izvečeri, skrštenih nogu ispod sebe na tepihu, a baka Milica dolivala "mrkulju" nekako zabrinuto, skrušeno i suviše ozbiljno. Bila takva. Uvijek prvo uzdahne, pa kaže.

Pamtim, znala je da volim da joj pripalim "cigaricu" pa me zovnula: de, Sokolušo, kresni baki! Kresnula sam, dim se izvio iz punih usta, onda uzdah, ruka mi u nje-noj ruci, i pouka: komšija i brat – to ti je isto. Nemoj ti da se zagledaš u Naska, to bi bilo kao da na već zasijano i izraslo iznova siješ pa ni ono što je već izraslo ne napreduje, a ono zasijano nikad i ne ugledaš. Nasko ti je tvoj brat, kao što su bili pokojni Neđo i Nusret, kao što su čaća ti i Ene, kao što smo sestre moja Mejra i ja... onda me pljesnula po nozi i nasmijala se neni, ova kimnula glavom kao da udara pečat na izgovoreno, a ja istrčala.

Nasko i ja smo imali trešnju. Nasko i ja

smo imali psa. I kućicu. Boljele me nje-gove vakcine. Plakao je kad sam porezala prst na nozi pa me vozili u Čaršiju da mi šiju. Jeli smo palačinak s dvije strane, kidali žvaku na dvoje, koristili isti sapun i kalodont, učili zajedno iz istih čitanki, sjedili u istoj klupi... brat i sestra. Kao čaće nam, kao djedovi nam, kao bake i majke...

Bilo tako jednom u jednoj zemlji, u jednom selu iznad Čaršije blizu neba, pa se susret sa suncem do-gađao ranije nego u dolini a mrak se odozdo penjao uz planinu i kasnio, dok smo jurili sa psom po pros-tranom dvorištu istu – šarenu mačku...

A kad prisprije trešnja, sreći nigdje kraja! Znali smo koliko je cvjetova na svakoj grančici. Znali smo koliko dana treba da zarudi, koliko će nam trajati kad uzrije, znali smo koliko čvorci pojedu kad nas kući nema. A kad ne rodi ili ne uzrije, da bi nas utješili, naši su s pijace u Čaršiji donosili one kupljene. Krupnije i crvenije, ali ne kao naše...

Nasko me jednom prevario. Kupili nam trešnje a ja nisam vidjela. On se uspen-trao na našu "nerotkinju" i one što su još imale peteljku – zakačio na grane! Onda me dozvao i rekao: vidi, Tina, vidi, rodila i naša trešnja! Ja se, djetinjasto i ženski naivna, uspen-trala da "berem"... smijali smo se. Kao i svakog dana, dok je bilo One Zemlje...

Bilo pred Vaskrs. Mi skupljali trave za šaranje jaja. Sve mirisalo na praznik. Ali nekako drugačije. Stariji su se domunđavali, gledali televiziju, često nas slali da se igramo i kad nam nije bilo do igre. Onda me baka Milica odvela u svoju sobu. Zнала sam – nešto važno. Ona me u sobu vodila uvijek kad je važno. Poklanjala mi krišom, mazila me. Tog popod-neva sam znala – naukovaće.

Sokolušo, milošto bakina. Ako neko zlo zagudi niz ove naše planine, ti nemoj da se plašiš. Budu, tako, zla vremena, i strašna. Ti nemoj da stra'uješ. Upamti trešnju što si s Naskom brala, i sve milošte iz Mejrine ruke. Svi su ljudi

od Boga dobri. Đavo, budi Bog s nama i ovom kućom, nikad ne spava. Samo se pritaji jer se božijeg u nama plaši. A baki se čini, sve je tiše božije u nama...

I još govorila. A ja nisam ponijela u onom zavež-ljaju kada smo trčeli pred onim što je uskoro zagudilo niz planinu i uz planinu čula očev glas: skloni djecu u pojilo, ono je samo i na čistini...

Došlo neko drugo vrijeme. Stišao se Bog u nama, razigrao đavo. Nasko i ja smo se i dalje igrali i čekali da dođe maj – i trešnje. A već smo znali šta je oko nas. Bilo vijesti, bilo priče među starijima. Nekako su i oni manje krili od nas. Ne zadugo...

Te noći kao da sam sanjala: neki glasovi, lupkanje vrata, zvuk automobila, pa opet tišina... jutro je stiglo nestvarno i prazno: ćutnja koja odjekuje kao grana-

ćča kućica

te u daljini i moje pitanje: bako, šta se dogodilo? Nikada krupniju suzu nisam vidjela u tom krupnom i garavom oku, nikada toliko nemoći u jecaju da se iz-

govori riječ. Ućutala moja Milica, ućutala ona koja uvijek sa mnom i meni govori... samo me gleda i lagano, kao da će se prekrstiti, podiže desnu da skloni zastavlje-nu suzu na naboranom obrazu. Bako, ko je...? Niko, Sokolušo, nije niko, a kao da su svi...

Izjurila sam napolje. Dozivala i plakala. Pustoš. Nena Mejra i njeni – otišli. Otac im pomogao da pakuje najnužnije i odu. Do Čaršije, i dalje. I Nasko otišao. I pas s njim. Ostala trešnja... zagrlila sam je i sjela pored nje. Moj rat se završio, mislila sam. Poražena i ostavljena, sjetila sam se oca – gdje je on sada? Muško je, otac je, dužan je da mi pomogne. Muškarci su u

ratu obavezni da brinu za nas, da nam vrate oteto...

Nedugo potom došla vijest: umrla nena Mejra. Samo sklopila oči. Umrla moja dobrotu, moja kocka šećera da budem bijela, moj miloduh na Đurđevo da mirišem momcima, moja baklava da sam slatka k'o kolačić, moji bureci, tek prokislo kozije mlijeko, sapun "jorgovan" za prvu peticu... umro moj Mir...

Otac je ranjen i zarobljen... baka Milica kazala: ne plači, biće dobro, nije on niko-ga kinjio, ima Boga, ima ljudi. Preboljeće i doći, a onda neće ratovati... ranjenici ne ratuju, ne plači... mama je uskoro saz-nala za razmjenu. Otišla, i s kapije sva vesela viknula, gotovo bolno: Novo će doći!

Otac došao u septembru. Bez noge do koljena, ali došao. Moja me Milica opet odvela u sobu: samo da znaš, Sokolušo, oca nikada ne bi vidjela da nije bilo Eneta. On sredio s onim glavešinama, založio glavu, htjeli ga odmah... do bolnice...

Ćiča Ene, tako sam ga zvala po običaju i navikama, otišao sa svojim u Dansku. Stiglo pismo preko Crvenog krsta... javio se. Otac se samo nasmi-jao i rekao: znao sam, rekao mi je, šapnuo – otići ću, a i ti bježi kad uzmogneš. Ostali smo. Do jeseni 96.. Iz dvorišta koje pamtim morali smo i mi. Kuća do nas je bila čitava. Sačuvao je Bog i Novina noga, govorila moja Milica. Nisam se ni okrenula. Niz planinu smo sišli brzo. Gorjelo je i dogorijevalo svuda oko nas. Pustošili ljudi sve što su stvarali godinama. Nisam više bila toliko mala da mi objašnjavaju. Psovke, larva, svađa... Metež iz koga su oticali glasovi i poneki rafal nemoći i besmislenog prkosa, natovarene kolone, studen koja ugriza, snijeg u oči, noć, mrak, put u nepoznato...

Baka je ponijela veliki buket suvog bosiljka. Ostatak je odnijela na potok i pustila niz vodu – da neko ne zapali, ako zapali kuću... a ovo što sam ponijela... za ispraćaj na vječni put, grob da mi prelijete i uz krst bosiljak vežete... meni povratka nema... ti, Sokolušo, sjeme

da sačuvaš i bosiljak u saksiji gajiš. S njim se rađamo, s njim od uroka branimo, s njim opojani pred Boga idemo, a dušom miriše...

Sanjala sam te noći trešnju. Kao – rascvjetala, ogromna, ima kuću na vrh krošnje, a iz kuće mi maše i zove me da se popnem gore moj Nasko. U rukama drži pseću kućicu iz koje viri mala ljubičasta njuška... Nasko se smije... Probudio me vjetar, ciklav, leden, noseći na krilima snijeg. I lelujava žuta svjetlost svijeće nad kojom se molila moja Bajkuša i glasno izgovarala, kao uvijek, kao i jutros kad sam je zatekla pred ikonom Krstitelja, ime nene Mejre...

Iz Danske su počeli stizati paketi već prije polaska s planine. I milošte. Slali nam. Da preživimo... novac je bio zaista potreban. Nastavilo se u Novom Gradu. I, uvijek, u posebnom zamotuljku nešto za mene – od Naska. I poruke.

Kad smo se prvi put čuli ispričala sam mu za san. Ćutao je, a znala sam da je tamo, da drži slušalicu. Uzdah je bio glasan a riječi odjednom drugačije: psa sam nosio do Čaršije, a onda su ga vojnici zgazili u jurnjavi niz cestu... ovdje nikada ne jedem trešnje. A sanjao sam i ja...

Ravnica i ja se nismo slagale. Hodam, kažu mi, pognute glave, kao da nešto tražim. Danas imam osam godina više od dana kad me rahmetli Mejra darovala mindušama. Danas sam punoljetna. Od Naska sam dobila poklon, kao i svih godina prije.

Ćika Ene je dolazio. Planira da se vrati, zove i nas. Da obnovimo kuće, da živimo opet kao nekad... kaže – on će uložiti novac... išli on i otac u dvorište. Pričali nam kasnije... naša kuća srušena... Nasko će doći poslije. Moj brat Nasko...

Biće opet jedna zemlja... bako?

Ja, vaša, Mejrina i moja je tamo, Sokolušo...

Da, naša!

Hoće li?

...

Odrastanje uz mirovne kampove

Corinne Bloch

Kada je počeo rat, imali su između 3 i 8 godina. Na koji je način rat utjecao na te mlade ljude? Kako se nose s tim? Svjedočenja.

Svake godine od 1999. projekt *Ljetni kamp – Sadnice mira*, u Školi za medijaciju i nenasilnu komunikaciju Eco-centra – Latinovac, okuplja tridesetak mladih ljudi različitog podrijetla. Kamp im nudi novi pristup za rješavanje gospodarskih, etničkih i društvenih problema. Sve aktivnosti i radionice koje se održavaju etnički su miješanog karaktera i utemeljene na bitnim ljudskim vrijednostima dijaloga i poštivanja drugih nacionalnih skupina. Kroz ove različite aktivnosti sudionici razvijaju ili povećavaju svijest o tome da kroz svoje postupke mogu promijeniti svoje živote kao i živote svojih obitelji i zajednica. Društveni kontekst njihova života i odrastanja koji je oblikovan ratom i poraćem, te načinom kako se zajednica odnosi prema onom što se desilo tijekom rata, uvijek se kao tema otvori na radionicama kampa.

Aktivnosti izgradnje povjerenja i povezivanja među mladim ljudima posebno su važne za trajni mir u regiji, osobito u sadašnjoj atmosferi društvene podijeljenosti na temelju nacionalne pripadnosti. U takvim, segregacijom odvojenim grupama, mladi ljudi često imaju malo ili nimalo kontakata jedni s drugima. Predrasude su učestale pojave, ponekad strah od drugačijih i čak mržnja. Sudjelovanje u kampu jača odnose i uspostavlja veze. Neki dolaze na kamp već nekoliko godina. Uz to, danas rade u svojim zajednicama, gdje vode aktivnosti ili surađuju kako bi doprinijeli izgradnji mira. Prevladali su visoke prepreke straha i mržnje; naučili su graditi novi život iz fizičkih, društvenih i osobnih ruševina proizašlih iz rata. Ovdje sudionici *Ljetnog kampa 2003.* dijele svoje osjećaje o ratu, životu i novim iskustvima koje im je donio ovaj kamp.

Saša, 24
Zenica
Bosna

“Izgubili smo razdoblje svog života, barem to mogu reći za sebe, u kojemu smo trebali najviše naučiti, igrati se i biti bezbrižni. Stvarno mi je nedostajao taj dio života”.

Sanel, 20
Zavidovići
Bosna

“Kada sam ovdje, nitko me ne gleda kroz moju vjeru. Jednostavno te prihvate i svi postanemo bliski. Želimo se vratiti, ponovo se okupiti, to je to”.

Josip, 16,
Berak
(pokraj Vukovara),
Hrvatska

“Jako mi je važno kada otvoreno razgovaramo na ovim seminarima. Nitko mi ne govori ovo ili ono. Nikada ranije nisam imao priliku potpuno otvoreno govoriti. Tamo gdje ja živim, većina ljudi je protiv Srba. Nemaju nikakvog kontakta s nama, mi nemamo kontakta s njima. Nemam priliku razgovarati s njima, čak i kada bih htio”.

Saudin, 23
i Amela, 20
Zavidovići
Bosna

Saudin: Došao sam ovdje kako bih sreo, vidio i osjetio. Mislio sam da ovakvo mjesto ne postoji – ne možeš u to vjerovati ako to nisi doživio – jer kada pogledam stvarni život, vidim kako ljudi žive, vidim mržnju među ljudima.

Amela: Doživjela sam nešto nevjerovatno ovdje, a to je da su svi ljudi vrlo iskreni. Tijekom svih ovih godina, ili barem otkada sam počela zrelo razmišljati, izgubila sam povjerenje u sve ljude oko sebe. I kada mi netko kaže nešto lijepo, mislim da se pretvara. Tijekom ovih sedam dana ovdje, nisam posumnjala u nikoga, jednostavno ih vidim kao sebe.

Saudin: Ima pravo s tim što je rekla. Obično kada razgovaram s ljudima, jednostavno im više ne mogu vjerovati. Jer nešto je ušlo u tu osobu. Nešto zlo – ne znam, mržnja. Gleda me u oči i laže. Sjedi s tobom i razgovara s tobom, ali kada ode, priča o tebi. To je najgora stvar koju ja mrzim. Kako je bilo prije rata i sada, razlika je ogromna. Zato sam jednostavno sve ostavio...

Amela: Razočarani smo u svoju okolinu. Već jako dugo nema ljubavi. To nam nedostaje; svima nam to nedostaje. Bili smo okupirani takvim stvarima da smo zaboravili ljubav i ona je nestala. Ne znamo više kako je dati ili primiti. Žedni smo tako čega.

Saudin: Ali reći ću svojim prijateljima, ocu i majci o kampu i kako to izgleda. Da je to nešto što treba doživjeti, i što bih najviše volio je... da oni dođu ovdje sljedeće godine, da se druže, tako da

moгу osjetiti ljepotu i ...

Amela: ...duhovni mir.

Saudin: I život kakav bi trebao biti, i ne da mrzimo jedni druge, već da volimo jedni druge.

Amela: Ovdje smo barem sedam dana doživjeli iskrenost. Povjerenje, istinu i ljubav.

Saudin: Ljubav, sve, da – točno ono što mi mladi ljudi tražimo.

Svjetlana, 17
Berak
(pokraj Vukovara),
Hrvatska

“Došla sam ovdje u Latinovac jer sam čula puno priča o tome kako je ovo mjesto fenomenalno i kako se ljudi ovdje okupljaju i stječu nove prijatelje. Ne znam kako bih objasnila, ali teško je kada nisi kod kuće – ne samo kod kuće, već kada si vani u gradu – ne možeš upoznati ljude kao što možeš ovdje. Ovdje se družiš; upoznate jedni druge. Ne želim razmišljati što će se dogoditi za 2-3 godine, ali razmišljam o sutra. A sutra ću razmišljati o prekosutra. Ne želim dalje razmišljati, jer se puno stvari može promijeniti. Možda netko neće otići do sutra. Da imam čarobni štapić, promijenila bih rat – prvo bih zaustavila rat. Zašto bi ljudi morali biti ubijeni zato što se neki ljudi svađaju? Bolje da sjednu i riješe svoje probleme. Zašto napadati ljude koji nisu krivi – nedužne ljude?”

Nikola, 18
Vojnić
Hrvatska

“Bilo mi je devet godina kada se ovdje dogodio rat. Moja sjećanja na rat su jaka, iako sam bio mlad. Bio sam dijete, premlad da bih shvatio neke stvari... Na rat sam gledao kao na igru, ne kao na neku ružnu stvar. Boravak u kampu je dobar za mene. Sviđa mi se imati prijatelje i nije važno odakle su i s koje strane – to me ne zanima. Bio je rat i sada je gotov. Želim mir, ne rat. Mir, ljubav i sreća – trebamo se nadati boljem i željeti bolje. Moramo ići naprijed, a ne natrag”.

Osman, 23
Zenica
Bosna

“Za vrijeme rata, za vrijeme bombardiranja moga grada, cijelo vrijeme su postojale tri vjerske grupe. Ako ste ljudi, sve dijelite – dijelite bol. Dubravka je bila moja susjeda, ona je katolkinja, ali je doslovno član obitelji. Nikada ne zaključavamo vrata, živimo vrata do vrata, i dijelili smo zadnju krišku kruha. Kada imate priliku, kada imate kontakte s drugim društvima, to nije nešto strano. Oni koji žive u ekskluzivnim dijelovima grada još uvijek ne znaju vidjeti ljepotu u razlikama i mi ih moramo malo pogurati kako bi preuzeli taj rizik. Moramo početi od nove generacije”.

Danijela, 19
Vukovar
Hrvatska

“Ja sam iz miješanog braka. Uvijek sam osjećala potrebu da budem dio grupe. Kada sam došla u ovaj kamp, uspjela sam pronaći samopouzdanje, izraziti svoje potrebe i osjećaje, prepoznati bogatstvo različitih kultura. Nakon što sam se družila sa svim tim nacijama iz bivše Jugoslavije, vidjela kako su ljudi posebni na neki svoj način i kako su bogati, bez

obzira odakle su ili koje su nacionalnosti, shvatila sam da imam bogatstvo u svojoj kući, a nikada nisam cijenila što imam. Mislim da sam počela živjeti više ‘zajedno’ sa životom”.

Sadnice mira 2005

Četrdesetak mladih iz Hrvatske, BiH, Austrije, Njemačke, Nizozemske i SAD-a okupio je ovogodišnji, sedmi ljetni kamp “Sadnice mira” što se tijekom kolovoza održavao u Latinovcu.

Multikulturalni sastav sudionika, voditelja i volontera, zaslužan je za to što se mirnim latinovačkim krajobrazima “bruja-lo” na nekoliko jezika, ali problema u sporazumijevanju nije bilo. Radionice kampa, naime, bavile su se nenasilnom komunikacijom, a uključivale su i akcije uređivanja okoliša te različite oblike kreativnoga stvaralaštva poput “Mozaika mira” što su ga od otpadne keramike izrađivali na pročelju zgrade na imanju Livadak, na kojemu je smješten kamp.

«Recikliranje, odnosno transformiranje u kreativnom procesu, temelj je našega rada. Kako transformiramo otpad, tako transformiramo i konflikte» kazala je Branka Drabek-Milekić, predsjednica Eko - centra Latinovac, koji organizira kamp.

Neki dolaze iz godine u godinu, poput Vincenta Kerstena iz Nizozemske, no zadovoljstvo nisu krili ni oni koji su došli prvi put, primjerice Dino Ćurić iz Zavidovića, koji je uređivao novine kampa. «Prekrasno je ovdje, ne bi mi ni na moru bilo ljepše» priznao je Dino.

Ljetni kamp Latinovac 03' – zadnji dan zajedno

Djeca trebaju odmor od rata

Ratne traume se prenose i na djecu, čak i onu rođenu prije rata. U Hrvatskoj je jedan ljetni kamp već niz godina posvećen takvoj djeci.

Odrastanja uz mirovne kampove.

Osnovna svrha kampova je pomoć djeci iz osiromašenih i traumatiziranih obitelji da se odmaknu od rata, ratnog okruženja i ratnih trauma. Za siromašnu djecu ljetovanje je predah i od neveselog socijalnog okruženja. U novom i opuštajućem ambijentu, okruženi svojim vršnjacima ponekad po prvi put progovore o svojim emocionalnim traumama izazvanim ratom na način na koji to nisu mogli ni sa svojim roditeljima – od koji neki i sami proživljavaju posljedice trauma ili su, pak, opterećeni nacionalnim predrasudama, isključivošću i netolerancijom. U druženju s vršnjacima i vršnjakinjama druge nacionalnosti otvara im se jedan novi prostor za razmišljanje i (pre)oblikovanje stavova - ovaj put određenih konkretnim i realnim iskustvom „druge“ strane. Pouka iz mirovnog odgoja te vodstvoiskusnih voditeljica pomažu da komunikacija bude što

kvalitetnija. I sukobima, ako se dogode, pristupa se kao prilici.

Na ljetovanjima u multi-etničkim kampovima na dalmatinskoj obali, koje podržava *Komiteet za osnovna ljudska prava i demokraciju iz Köln-a*, od 1998 se je susrelo oko 7000 djece i mladih iz ratom podijeljenih područja Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije i Crne Gore. Često su prvi poslijeratni kontakti između ratom podijeljenih zajednica bile upravo pripreme za kamp. Počelo se je preko mirovnih aktivistica, nastavnica, škola - nezamijećeno od medija - zapravo uz oprez s medijima kako bi se izbjegle političke manipulacije. Organizatori, međutim, u pripreme uvijek uključuju škole i roditelje. Tako se samim pripremama gotovo postiže cilj – obnova komunikacije i prvi korak k uspostavi građanskih normi zajedničkog života.

Po povratku s kampa, tako barem govore i djeca i voditeljice, više nije isto – drugačije gledaju i prilaze mladima druge nacionalnosti u vlastitom okruženju. Svjesne da ovakva iskustva čine mlade senzibilnijima na netrpeljivost ali time, ponekad, i ranjivijima, voditeljice su motivirane i dalje im ostati podrška.

V.Z.

Za više informacija

O projektu *Odmor od rata*:
Kontakt osoba: Spasenija Moro
Centar za mir Osijek,
Hrvatska
Telefon/faks: +385/31-206 886
E-mail: centar-za-mir@centar-za-mir.hr

Kontakt adresa: Komitee für Grundrechte und
Demokratie
Aquinostr. 7-11, 50670 Köln
E-Mail: info@grundrechtekomitee.de
Web: www.grundrechtekomitee.de

Rat je mladima uništio osjećaj sigurnosti

Psihologinja Branka Drabek ujedno je i predsjednica Eco-centra – Latinovac. Od 1992. godine pomaže mladim ljudima da se suoče sa svojom prošlošću te da eksperimentiraju s tolerancijom. Ovdje komentira osjećaje izražene u *Ljetnom kampu*.

“Svi mladi ljudi koji dođu u Ljetni kamp prošli su kroz traumatična iskustva rata. Većina je djetinjstvo provela uz prijetnje. Za njih, život je prijetnja – svaki dan u svom okruženju mogu vidjeti posljedice bombardiranja; mogu doživjeti izolaciju u školi; mogu vidjeti da se određena obilježja jezika kao i neka prezimena predstavljaju kao manje vrijedna.

Bili su djeca kada je rat početo, a to je dob u kojoj bi ljudska bića trebala razvijati povjerenje i komunikaciju sa svojim obiteljima i grupama prijatelja. Nažalost, u njihovom slučaju, nije bilo ničega na što bi mogli računati. Štoviše, doživjeli su nešto potpuno neočekivano. Od svih stvari koje im se nisu trebale dogoditi, sve su se dogodile. Dakle, njihov temeljni osjećaj sigurnosti

je uništen, a osjećaj zdravlja i kvalitete života doveden u pitanje. Izgubili su važno razdoblje svoga života u kojem djeca normalno razvijaju i istražuju svoje osjećaje. Izgubili su povjerenje u druge. Očekuju da ljudi ne govore ono što stvarno misle i osjećaju, već da se samo pretvaraju. Mjesta na kojima su se mogli sastajati su im oduzeta; načini na koje bi mogli biti s drugima uništeni su. Jedna od normalnih reakcija na takve događaje je izolacija i potreba za bijegom od svih nesigurnih situacija. Povukli se u svoj mali prostor, izgubili su vještinu izražavanja, teško razvijaju smislenu prijateljstva.

S tim u vezi, još je jedna od posljedica rata da su naučili, svjesno i nesvjesno,

Fotografija: Andrew Testa: Albanska djeca gledaju rupe od metaka nakon srbijanskog napada na restoran u Prištini, 1999.

nova pravila za preživljavanje u novom okruženju: umjesto povjerenja, njihova okolina im je dala nove načine razmišljanja koji su usko povezani s potrebom za sigurnošću i zajednicom. Na primjer, pravila vezana za prezimena: u medijima i obiteljima jasno je stavljeno na znanje koja su prezimena dobra, kojima se može vjerovati – ljudima koji nemaju ta prezimena ne može se vjerovati. Sudionici *Ljetnog mirovnog kampa* često spominju bol povezanu s određenim prezimenima.

Sa spoznajom o svim ovim stvarima, jedna je od osnovnih ideja *Ljetnog kampa* stvoriti atmosferu u kojoj se okupljaju djeca različitih nacionalnosti i polako upoznaju jedni druge. Mi im ne govorimo «dobro je biti tolerantan» - mi čak niti ne spominjemo te riječi – ali ih

pokušavamo približiti toleranciji kroz iskustvo, pozdravljajući ih bez obzira na njihovu nacionalnost ili etničku pripadnost, nudeći im priliku za zajednički rad, život i zabavu.

Nije lako vratiti radost i povjerenje jer oni nose sa sobom toliko mnogo bolnih osjećaja s kojima se još moraju suočiti. Neki od njih često kažu da nemaju nikakvih sjećanja ili da se samo žele okrenuti budućnosti, ali loša sjećanja su zasigurno prisutna. Oni ih samo potiskuju. Ako im pomognemo suočiti se s tim sjećanjima, doživjet će olakšanje. Važno je doći u doticaj sa svojim osjećajima – suočiti se s bolnim iskustvom kojem su bili, ili su još uvijek izloženi, – da bi mogli krenuti, odrastati drugačije”.

S Brankom Drabek razgovarali su Laurence Cooley i Corinne Bloch

“Sadnice mira”

Više informacija o projektu *Ljetni kamp* –

- *Sadnice mira*:

Škola za medijaciju i nenasilnu komunikaciju

Eco-centar – Latinovac

Kontakt osoba: Branka Drabek Milekić

Latinovac 11, 34 350 Čaglin

Hrvatska

Telefon/faks: +385/34-221 583

E-mail: eko-selo-latinovac@os.htnet.hr

Svi navodi mladih ljudi iz ovog članka preuzeti su iz transkripta filma 'Beyond these Narrow Borders' o Ljetnom mirovnom kampu 2003., produkcija Peter Hwosch Productions.

Sjećanje, spasenje i prokletstvo

dr. Miroslav Volf

Ako je sjećanje važno, čak i spasonosno, a ponekad i opasno, onda je bitno istražiti načine na koji se mogu otkloniti sve dvosmislenosti vezane uz sjećanje. Što je potrebno za pozitivno sjećanje, za sjećanje koje donosi izbavljenje, a ne uništenje?

“Sjećamo se Auschwitzta i svega što on simbolizira jer vjerujemo da je svijet, unatoč prošlosti i njezinim strahotama, vrijedan spasenja; i da se spasenje, kao i iskupljenje, može pronaći u sjećanju.” Tim se je riječima Elie Wiesel 10. studenog 1987. godine obratio njemačkom parlamentu, petnaest godina nakon zloglasne Kristalne noći u kojoj je svjetina trčala ulicama nacističke Njemačke i uništavala židovsku imovinu te pridonijela početku strahota Holokausta. Njegove riječi predstavljaju sažetak teme koja se poput niti provlači kroz Wieselov rad: spasonosna snaga sjećanja na počinjene ili pretrpljene nepravde. Kako je i sam rekao, vjera u spasonosnu snagu sjećanja, vjera da će ono izliječiti pogođene pojedince te pomoći u rješavanju nasilja u svijetu, je njegova središnja preokupacija.

... kod mnogih sjećanje je zauzelo mjesto koje je nekada zauzimala religija

Među našim suvremenicima, Wiesel je možda najviše okupiran sjećanjem na nepravdu i patnje. Ali vjera u iskupljujuću snagu takvog sjećanja danas je uistinu raširena. Psiholozi i romanopisci, povjesničari i filozofi, kulturni kritičari i političari ponavljaju i potiču *Sjećajte se!* poput ohrabrujućih zvukova bubnja. Za mnoge poticaj na sjećanje ima isti temeljni status kao i poziv *Vjeruj!* za protestantske kršćane od trenutka poznate izjave Martina Luthera: “Ako vjeruješ, imat ćeš sve. Ako vjeruješ u Krista, bit

ćeš opravdan pred Bogom”, inzistirao je Luther; “Ako se sjećaš nepravdi i patnji koje su oni uzrokovali, pronaći ćeš spas u povijesti”, tvrdi Elie Wiesel, a uz njega i mnogi naši suvremenici. Čini se da se da je kod mnogih današnje sjećanje zauzelo mjesto koje je nekada zauzimala religija.

Međutim, je li sjećanje baš tako nedvosmisleno dobro? Koliko je snažna veza između sjećanja i spasenja? Nije li sjećanje na nepravde prožeto boli i patnjom? Zar ono nije ponekad potaknulo, one koji se sjećaju, na nanošenje boli i patnje drugima? Zar u tom slučaju sjećanje nije povezano, osim sa spasenjem, i s prokletstvom? I ako je sjećanje sastavni dio spasa, može, također, dovesti i do propasti - kako se sjećati, a da sjećanje stvarno bude spasonosno?

U svom prikazu povezanosti sjećanja, spasenja i prokletstva, uglavnom ću razmatrati sjećanja na počinjene ili pretrpljene nepravde. Uz nepravde i patnje, često pamtimo i mnoge druge stvari – priče iz djetinjstva, snove i razočaranja iz mladih dana, uspjehe i neuspjehe u poslu, povijest našeg naroda, vjerske pouke. Iako su sva ta sjećanja središte onoga što jesmo i kako živimo, neću se ovdje baviti njima. Moja tema nije sjećanje općenito, već sjećanje na nepravdu i patnje. Štoviše, ovdje ću samo istražiti pitanje jesu li takva sjećanja spasonosna na neki značajan način. Postoje i drugi razlozi zašto pamtimo nepravdu, bez obzira je li takvo pamćenje spasonosno ili ne – recimo, iz čiste dužnosti prema ljudima koji su patili, zbog neumoljivih zahtjeva koje pravda stavlja pred nas ili jednostavno zato što biti ljudsko biće znači sjećati se takvih stvari. Sve

ove razloge zašto pamtimo ostavit ću po strani. Moja tema ovdje je sjećanje i spasenje.

Dva su načina kako razumjeti vezu između sjećanja i spasenja. Sjećanje možemo shvatiti kao *sadržaj* spasenja (kao kada mislimo da bi bez sjećanja na pretrpljenu nepravdu imali otvorenu rupu u identitetu). Sjećanje također možemo shvatiti i kao *sredstvo* koje će nas dovesti do spasenja (kao kada mislimo da sjećanje na počinjeno nasilje štiti ljude od toga da postanu žrtve u budućnosti). Redom ću istražiti ova dva načina povezanosti sjećanja i spasenja tako što ću svakom posvetiti po jedno glavno poglavlje predavanja.

Užitak i bol sjećanja

Elie Wiesel je tvrdio da se spasenje može pronaći u sjećanju. Ali samo po sebi nije očito da sjećanje na nepravdu mora nužno biti povezano sa spasenjem ili, u stvari, s bilo čim pozitivnim. Na primjer, užasavam se sjećanja na duge sate zastrašujućeg ispitivanja kojem su me podvrgli časnici jugoslavenske vojske u zimi 1984. Razlog je jednostavan: bolno je ponovno proživljavati iskustva kojih se sjećamo. Dok god pamtimo, prošlost nije samo prošlost; nosimo je u sadašnjost i dajemo joj novu životnu snagu.

Ako su iskustva iz prošlosti ugodna, njihovo oživljavanje kroz sjećanja je, naravno, dobrodošlo. Razmotrimo Johannesova sjećanja. On je fiktivni autor iz djela *Dnevnik zavodnika* Sorena Kierkegaarda koji vodi dnevnik ne samo da bi zabilježio prošla osvajanja već da bi ih se prisjetio te, na taj način, stvorio priliku

Autor knjige desetljeća

dr. Miroslav Volf

Rođen u Novom Sadu, živio u Osijeku u Hrvatskoj
Direktor Yale Centra za vjeru i kulturu Henry B. Wright,
Profesor teologije na Sveučilištu Yale,
Teološki fakultet

Autor knjige desetljeća, *Isključenje i zagrljaj – teološko promišljanje identiteta, drugosti i pomirenja*, Abingdon Press, 1996; hrvatsko izdanje 1998.

za “drugo uživanje.” Njegova osvajanja možemo osuditi kao izrabljivačka, a njegovo sjećanje kao kompulzivno. Međutim, iz njegove je perspektive, kao estet čiji je glavni cilj život učiniti “zanimljivim”, svrha pamćenja jasna: sjećanje umnožava užitak jer ono (ponovno) predstavlja izvorno iskustvo. Sjećanje nas, naravno, često iznevjeri, a zapisi iz prošlosti nestaju. Udaljeni događaji postupno se potiskuju u pozadinu i nestaju. Užitak koji smo doživjeli u prošlosti ostaje samo to – ugodna prošlost koju je progutala noć zaborava i koju smo zauvijek izgubili. No što je sjećanje življe, tim više užitak iz prošlosti postaje veselje u sadašnjosti.

Jednako kao što sjećanje na užitak vraća užitak iz prošlosti, tako i sjećanje na bol vraća bol iz prošlosti. “Trenutak koji dođe i ode poput munje... ipak se, na

kraju krajeva, ponovno vraća poput duha i remeti mir trenutka koji slijedi ...”, napisao je Friedrich Nietzsche u jednom od svojih *Staromodnih opažanja* pod naslovom *O koristi i štetnosti povijesti*. Razmotrimo traumatična sjećanja. Kada se patnja koju smo pretrpjeli čini nepodnošljivom, skloni smo potiskivanju takvih sjećanja. Ipak, ono što smo potisnuli često izbija na površinu u obliku bljeska izvan naše kontrole i tada ponovno proživljavamo strahote boli iz prošlosti. Čak i ako sumnjamo u stvarnost potiskivanja, što je sve češći slučaj među naučnicima, tvrdnja je još uvijek čvrsta: prisjećanje na pretrpljenu patnju sprječava zatvaranje rana. Što je rana veća i prisjećanje bolje, snažnije je stanje prošlosti i sadašnjosti, a patnje iz prošlosti postaju bol u sadašnjosti. Ako sjećanje vraća i oživljava izvorne patnje, kako je moguće pronaći spasenje u sjećanju?

Međutim, netko bi mogao tvrditi da svako sjećanje na bol nije bolno samo po sebi. Na kraju svog majstorskog djela *Božji grad* Augustin pravi razliku između dvije vrste poznavanja zla, koje povezuje s dvije vrste sjećanja. U jednoj vrsti znanja, zlo se može “razumjeti umom” dok je u drugoj vrsti znanja “ono stvar neposrednog iskustva.” Prvo je poput znanja liječnika o određenoj bolesti, a drugo poput saznanja koja pacijent ima o istoj bolesti. Augustin dalje kaže da će se blaženi u svijetu koji dolazi sjećati svojih loših djela na način na koji liječnik poznaje bolest koju nikada nije iskusio. Oni se “neće svjesno prisjećati zla iz prošlosti” takva će sjećanja “biti potpuno izbrisana iz njihovih osjećaja.” Iako Augustin ne objašnjava kako se ona mogu izbrisati u svijetu koji će doći, osnovno brisanje osjećaja boli je sasvim uvjerljivo: ako ponovno proživljavamo bol kroz sjećanje, naše iskupljenje nije potpuno. Ali možemo li se prisjetiti patnji iz prošlosti bez sjećanja na osjećaj koji ih je pratio? Ovisno o raspoloženju, sahrane svoga oca mogu se sjetiti kao jednostavne činjenice ili mogu osjetiti duboku tugu zbog pomisli na nestanak tog izvanredno dobrog čovjeka iz mog života. Dakle, možemo se prisjetiti određenog događaja bez prizivanja osjećaja koji su ga izvorno pratili. Ali sjećanje bez osjećaja je sjećanje izmijenjeno u znat-

noj mjeri. Kao što Avishai Margalit tvrdi u svojoj *Etici sjećanja*, “senzibilitet”, odnosno osjećaji povezani s događajima koje pamtimo, bitna je komponenta sjećanja na određeni događaj uvijek kada su osjećaji dio izvornog doživljaja tog događaja. “Začudenost i strah koje ste osjetili dok ste gledali rušenje tornjeva blizanaca u New Yorku, a kamoli činjenica da ste bili tamo, srž su sjećanja na rušenje, a ne začim koji ste dodali na kraju.” Sjećanje na pretrpljene patnje bez pripadajućeg osjećaja boli ili dubokog suosjećanja u svojoj biti uključuju “zaboravljanje”. Sahrane svoga oca mogu se prisjetiti bez tuge samo ako kroz zaboravljanje emocionalne dimenzije događaja omogućim izmjenu sjećanja.

Sjećanje možemo shvatiti kao sadržaj spasenja, i kao sredstvo koje vodi spasenju

A to je, u stvari, točno ono što je Augustin mislio o tom pitanju. Dva načina kako spoznati zlo – spoznaja umom i spoznaja iskustvom – imaju “dva odgovarajuća načina kako zaboraviti zlo”, piše Augustin. “Način na koji učenjak zaboravlja razlikuje se od načina osobe koja je doživjela patnju. Učenjak zaboravlja zanemarivanjem svojih izučavanja; patnik bijegom od svog jada.” Imajući na umu ovu razliku između zaboravljanja činjenica i zaboravljanja jada, Augustin je tvrdio da će zla iz prošlosti biti “u potpunosti izbrisana iz njihovih osjećaja [osjećaja svetaca].” Prema Augustinu, život blaženih ne uključuje samo sjećanja na prošle nepravde, već i zaboravljanje – zaboravljanje osjećaja patnje i zla.

Kada je riječ o spasenju, brisanje pretrpljene boli iz sjećanja jednako je važno kao i samo sjećanje na događaj. Ako se spasenje nalazi u sjećanju, zar ne bi onda ono moralo biti neka vrst sjećanja koja u svojoj srži uključuje zaboravljanje boli. Jer, zasigurno, dok god osjećamo bol, spasenje ne može biti potpuno.

•••

Sjećanje i identitet

Možda ne bi trebali biti toliko zaokupljeni boli sjećanja, barem dok ne postignemo stanje blaženih, čija je sjećanja Augustin želio pročitati od svih svjesnih sjećanja na zlo. Jer sjećanja ne samo da uzrokuju zadovoljstvo ili bol, već i u odlučujućoj mjeri oblikuju naš identitet.

Kao privatne osobe mi *smo* u najvećoj mjeri ono što pamtimo o sebi. Ja sam to što jesam jer se sjećam da sam živio u Novom Sadu u komunističkoj Jugoslaviji, da sam tu i tamo počinio neki nestašluk (na primjer jednom sam skupio ogromnu kolekciju ukradenih automobilskih tablica, što je zločin sličan slavnoj i bezrazložnoj krađi krušaka koju opisuje Augustin), da su me učenici i nastavnici ismijavali u školi jer mi je otac bio protestantski (pentekosni) svećenik. Slično tomu, kao javne osobe mi *smo* ono što drugi pamte o nama. Ja sam ono što jesam zbog onoga što moji roditelji pamte o mom djetinjstvu, ili zbog načina na koji su me moji kolege počeli doživljavati na temelju sjećanja koja imaju o mojim postupcima i reakcijama, ili zbog načina na koji se moji čitatelji sjećaju mojih knjiga i članaka. Prema tome, sjećanje je ključno za identitet. Ukoliko se odvajamo od svojih sjećanja o tome što smo učinili ili što nam se dogodilo, gubimo svoj pravi identitet. Ako je patnja bila dio naše prošlosti, bol će biti dio našeg identiteta. Moramo naučiti prigrliti vlastita sjećanja zajedno s patnjama koje ih prate, jer u suprotnom ne možemo biti vjerni sebi. Na taj način možemo pronaći spasenje u sjećanju jer nas sjećanje štiti od iskripljene slike o sebi i lažnoga života.

Ali kakav je u stvari odnos između sjećanja i identiteta? Prihvatimo na trenu činjenicu da smo u znatnoj mjeri ono što pamtimo. Međutim, mi pamtimo mnoge stvari o sebi koje su u suprotnosti jedna s drugom – izdaje i vjernost, bol i oduševljenje, mržnju i ljubav, kukavičluk i junaštvo, kao i tisuće praznih sjećanja koja nisu vrijedna spomena. Sjećanja od kojih smo sastavljeni predstavljaju pletivo izrađeno od velikog broja raznobojnih niti odvojenih sjećanja. Što ćemo uplesti u pletivo, a što ćemo odbaciti, ili što ćemo staviti u prvi plan, a što utkati u pozadinu, u velikoj mjeri ovisi o načinu na koji slažemo svoja sjećanja i kako ih

drugi – od onih nama najbližih pa sve do društva u cjelini – slažu za nas. Mi se ne oblikujemo samo kroz sjećanja, već i sami oblikujemo sjećanja koja nas oblikuju.

A budući da to činimo, posljedice su znatne. Jer u tom slučaju naš se identitet ne sastoji samo od naših sjećanja. Sposobnost da reagiramo na sjećanja čini nas snažnijima od njih. Kada bi naše reakcije na sjećanja bile jednostavno određene samim sjećanjima, bili bismo robovi prošlosti. S izuzetkom situacija kada smo pretrpjeli duboke rane i osjećamo snažnu potrebu za izlječenjem, imamo određenu mjeru slobode u odnosu na vlastita sjećanja. Ukoliko smo psihološki zdravi, naš se identitet sastoji od sposobnosti na sjećanja reagiramo iz slobode i od slobodnih reakcija na sjećanja, a ne samo od samih sjećanja.

Štoviše, zar nismo i ono što bismo željeli biti u *budućnosti*? Istina je, prošlost nas može ostaviti bez budućnosti jednako kao što nam može ukrasti i sadašnjost. No međutim, naši snovi nisu samo projekcije sjećanja jer bi u tom slučaju bili prikovani u prošlosti, a budućnost bi nam bila samo njezin dosadan i nesnosan produžetak. Osoba sa zdravim osjećajem vlastitog identiteta dozvolit će budućnosti da je izvuče iz prošlosti i sadašnjosti te će istražiti nove mogućnosti i krenuti novim putevima. Po pitanju vla-

Dva su načina kako spoznati zlo – spoznaja umom i spoznaja iskustvom

stite prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, mi smo mnogo više od naših sjećanja, a kako će ona oblikovati naš identitet ne ovisi samo o sjećanjima, već i tome što s njima činimo.

No vratimo se mom iskustvu. Sebe mogu primarno doživjeti kao osobu koju su terorizirali moćnici čije namjere nisam mogao razaznati i naspram kojih sam bio bespomoćan. Ili se mogu primarno vidjeti kao osobu koja je nakon određene patnje pronašla Boga i dobila novi život, kao što su drevni Izraelčani u svojim svetim spisima sebe primarno doživljavali ne kao paćenike u Egiptu, već kao narod kojeg je Jahve oslobodio. Mogu biti ljut zbog patnje. Mogu biti zahvalan zbog oslobođenja. Mogu biti oboje. Mogu također potisnuti godinu patnje negdje u pozadinu i okrenuti se prema budućnosti – mogu pokušati napraviti nešto od Yale Centra za vjeru i kulturu koji vodim, mogu raditi na knjizi o teologiji i etici mode ili živjeti za Nathanaela i Aarona, moja dva sina.

Ron Haviv, *Bez odgovora*. Žena na grobu svojega muža u Bihaću, jesen 1994.

Međutim nije svaki doživljaj boli tako lako otpustiti kao što je opisano u mom slučaju. Neki će se uporno pokušavati ugurati u samu srž identiteta; takva nas sjećanja definiraju, a mi pri tome ostajemo bespomoćni nešto učiniti. No ona su prije izuzetak nego pravilo. Što je osoba zdravija, to su češće takva sjećanja samo izuzetak. Ako je spasenje u sjećanju na počinjena zla, ono nije u samim sjećanjima, već u onom dijelu koji se odnosi na ono što mi s njima činimo. A što ćemo učiniti sa sjećanjima opet ovisi o tome kako se vidimo u sadašnjosti i koji dio sebe projiciramo u budućnost.

Do sada sam Wieselovu tvrdnju da spasenje leži u sjećanju na zla tumačio u značenju da je takvo sjećanje *kompnenta* spasenja što znači da se spasenje doslovno nalazi u sjećanju. Ali tvrdnju je moguće protumačiti i na drugačiji način. Ona može značiti da je sjećanje ključno za *postizanje* spasenja koje se nalazi izvan sjećanja. I to je ujedno primarno značenje Wieselove tvrdnje kako je on vidi (iako je inzistirao na važnosti sjećanja na zla za identitet). U svom drugom značenju sjećanje je više sredstvo koje vodi do spasenja nego njegov sadržaj. Sjećanje možemo shvatiti kao sredstvo koje vodi do spasenja na barem četiri različita, iako usko, povezana načina.

Sjećanje, iscjeljenje i priznanje

Jedan od načina na koji možemo razmišljati o sjećanju kao sredstvu koje vodi k spasenju je povezan uz *osobno iscjeljenje*. Psihološke rane uzrokovane patnjom mogu se izliječiti samo ako osoba prođe kroz uski prolaz bolnih sjećanja. Drugim riječima, ona mora pretrpjeti bol sjećanja kako bi došla do lijeka – jedan je od temeljnih uvida Sigmuna Freuda. Neočekivano traumatsko iskustvo je poput stranog tijela “koje se još dugo nakon svog ulaska mora smatrati silom koja još uvijek djeluje.” Iscjeljenje je moguće samo ako se osoba prisjeti događaja i emocionalnog stanja koje ga je pratilo. Osvješćivanje događaja i pratećeg osjećaja je terapija koja omogućava “normalno pražnjenje procesa uzbuđenosti.” I budući da osjećaj koji je pratio događaj više nije, kako je to

Freud rekao, “ukliješten”, već je došlo do njegovog oslobađanja, iscjeljenje može početi.

Moguće tumačenje Freuda je da je već i samo prisjećanje potisnutog – događaja ili emocionalne reakcije na događaj – dovoljno za izlječenje, barem u određenoj mjeri. Osvjetlite li spoznajom tamnicu u kojoj su zatvorena sjećanja na patnju i nepravde, oslobodit ćete se njihovog tajnog i razornog djelovanja! Ali to ne može biti točno. Ako već i samo prisjećanje na traumatski doživljaj ima iscjeliteljsku moć, ne biste uopće imali nikakvih potisnutih sjećanja! Sjećanje samo ponavlja izvornu traumu u izmijenjenom obliku, a ponavljanje *samo po sebi* je problem, ne rješenje.

U literaturi o traumama često se navodi da ako želimo izliječiti ranjenu psihu, moramo učiniti više od prisjećanja na traumatska iskustva; na jedan ili drugi način, moramo *integrirati* prizvana sjećanja u širu strukturu životnih priča, bilo pronalaženjem nekog smisla u traumatskih iskustvima ili označavajući ih kao iracionalne elemente naših života. Spasenje koje shvaćamo kao osobno iscjeljenje ne ostvaruje se u tolikoj mjeri kroz prisjećanje na traumatski događaj i emocije koje su ga pratila, koliko kroz *tumačenje* sjećanja i njegovo *uvrstavanje* u širi smisao.

Kada ponovno proživljavam sjećanje na poniženje i bol koje sam osjetio dok me ispitivala vojna policija, mogu si, na primjer, reći da je patnja od mene učinila bolju osobu (recimo, patnja me približila Bogu ili me učinila osjetljivijim na patnje drugih). Ili mogu vjerovati da je moja patnja u nekoj maloj mjeri doprinijela razotkrivanju nepravde režima koji je kontrolirao građane, uskraćivao im slobode i žrtvovao njihovu dobrobit zbog predanosti nedjelotvornoj ideologiji. U svakom slučaju, iscjeljenje se ne događa kroz prisjećanje, već kroz doživljaj sjećanja i iskustva sadržanih u njima u novom svjetlu. Govoreći općenito, sjećanje na patnje je preduvjet iscjeljenja, ali ne i sredstvo dovoljno za iscjeljenje. Sredstvo iscjeljenja je *tumačenje* sjećanja od strane pojedinca.

Drugi način na koji se može shvatiti sjećanje kao sredstvo koje vodi do spasenja uključuje *priznanje*. Ispitivanja kojima sam bio podvrgnut bila su potpo-

mognuta od strane nekih kolega vojnika. Pokušavali su me navesti na razgovor o politički osjetljivim temama (npr. o pacifizmu) i pribavili su mi literaturu s potencijalno subverzivnim sadržajem za komunistički režim kako bi izmamili moju reakciju koju je policija potajno snimala. Za one koji nisu upoznati s onim što se događalo, ti su vojnici izgledali kao sasvim pristojna ljudska bića, a ipak su svojevolumno sudjelovali u jednom pokušaju koji je mogao uništiti život nedužne osobe. Ako nitko ne pamti zlodjela niti ih javno imenuje, ona ostaju nevidljiva. Na određenoj razini, žrtva nije žrtva i počinitelj nije počinitelj; i žrtva i počinitelj se doživljavaju na pogrešan način jer nasilje jednog i patnja drugog prolaze nezapaženo. Na taj način nastaje dvostruka nepravda, prvi puta kada je počinjeno izvorno djelo i drugi puta kada su ga zanjekali.

Nepravda prikrivenih zlodjela potiče snažnu potrebu kod žrtava da govore o svojoj patnji, a budući da je čin javnog prisjećanja ujedno i čin priznanja, on također predstavlja i ispunjenje pravde. Ovo vrijedi kako na osobnoj tako i na široj političkoj razini. Komentirajući rad južnoafričke Komisije za istinu i pomirenje, Andre de Toit kaže:

“Nije moguće oživjeti žrtve političkih ubojstava niti je moguće na bilo koji način zanjekati povrede i traume mučenja i zlostavljanja. Međutim, moguće je javno obnoviti civilno i ljudsko dostojanstvo ovih žrtava priznavanjem istine o tome

Sjećanje je središte identiteta

što im je učinjeno. To je bila funkcija i svrha saslušavanja žrtava na kojima su ljudi imali priliku ispričati svoje priče i doživjeti javno priznanje kroz procedure koje nisu imali neprijateljski karakter.”

Priznavanje je od ključnog značenja za osobno i društveno iscjeljenje. Međutim, ovdje je važno navesti što priznavanje znači. Prema de Toitu, Komisija za istinu i pomirenje nije imala za cilj priznati nekvalificirana sjećanja žrtava, već “*istinu* onoga što im je učinjeno.” Bez sumnje, naša je dužnost, u prvom redu,

jednostavno saslušati iskustva i sjećanja žrtava onako kako nam ih oni prikažu. Ali, u konačnici, ne možemo zanemariti pitanje istine. Učenjaci koji proučavaju sjećanje jednoglasni su: Opće je poznato da su sjećanja nepouzdana. Nema

Ako je bol bila dio naše prošlosti, ona će biti dio našeg identiteta

razloga vjerovati kako su sjećanja žrtava izuzetak. Iako žrtve često točno pamte, bol njihovih neosporivih patnji i opravdanog bijesa lako može iskriviti njihova sjećanja.

Moje vlastito sjećanje na ispitivanje zapovjednika Goranovića i njegovih nadređenih je tipičan primjer. Nakon što sam se nekoliko puta prisjetio i ispričao taj događaj, brutalnost ispitivanja počela je rasti iako su osnovne činjenice ostale iste. Znao bih izostaviti činjenicu kako moji kolege vojnici nisu imali zle namjere, već su željeli zadovoljiti nadređene u zamjenu za sitne pogodnosti kao što je duži boravak izvan baze. Uhvatio sam se kako opisujem počinitelje kao veće negativce no što sam, u svojim svjetlijim trenucima, znao da jesu. Bio sam nepravedan prema njima i *nepravda* je odgovarajući izraz ovdje, čak i ako nismo voljni reći da žrtva može počinuti nepravdu. Ako su istinite priče žrtava jedan oblik pravde, onda njihovo varljivo sjećanje mora biti oblik nepravde. A nepravedno sjećanje na zlodjela nije sredstvo spasenja. *Istinita* i stoga *pravedna* sjećanja jesu. Neistinita sjećanja povećavaju zlo koje bi trebala smanjiti.

Sjećanje, solidarnost i zaštita

Treći način na koji sjećanje može poslužiti kao sredstvo za spasenje je kroz izgradnju *solidarnosti* sa žrtvama. Prisjećanje na patnju budi nas iz sna ravnodušnosti i potiče na borbu protiv patnje i ugnjetavanje oko nas – ili tako barem glasi tvrdnja. Da bi se borili protiv zla, moramo suosjećati s njegovim žrtvama. A kako

bi mogli suosjećati sa žrtvama, moramo znati, ili iz vlastitog iskustva ili iz priča svjedoka, što znači glad, žeđ, groznica, krvarenje, tuga ili drhtanje od straha. Zbog sjećanja na strahote prošlosti, nevoljko ćemo prihvaćati strahote u sadašnjosti.

No međutim, nije dokazano da se moramo prisjetiti zla iz prošlosti kako bi se borili protiv sadašnjega, ili da takvo prisjećanje nužno vodi do borbe protiv nanošenja nepravde. Uzmimo za primjer nekoga tko nije doživio veću nepravdu, ali tko se umjesto toga oslanja na svjedočenja o nepravdama iz prošlosti. Može li ga takvo sjećanje snažnije motivirati od živog prikaza sadašnje patnje? Čini se da, kada je riječ o motiviranju osoba za borbu protiv nanošenja nepravde, možemo bez straha otpustiti sjećanja na patnje iz daleke prošlosti jer postoji veliki broj izvješća o nedavnim patnjama. Iako sjećanja na prošle patnje mogu potaknuti suosjećanje s današnjim žrtvama, takva sjećanja nisu nužno pa čak niti najbolje sredstvo za ostvarenje željenog cilja. Dakle, prisjećanje na patnje ne čini se neophodnim za pobuđivanje solidarnosti.

Mi se ne oblikujemo samo kroz sjećanja, već i sami oblikujemo sjećanja koja nas oblikuju

Ili uzmimo za primjer osobu koja je pretrpjela izuzetno bolnu nepravdu. Njezina ravnodušnost prema patnji drugih može biti, upravo na temelju njezinog vlastitog iskustva, lako moguća, čak i razborita reakcija. Zašto bi baš ona od svih ljudi sebi natovarila teret brige za druge ljude kada već nosi svoj teret liječenja vlastitih rana i skupljanja krhotina vlastitog života? Na ovo je pitanje moguće ponuditi dobre odgovore. No oni ne leže u samom sjećanju, već u širem skupu uvjerenja o prirodi stvarnosti i naših odgovornosti u okviru nje. Iako sjećanje na vlastitu patnju može biti motivirajuća snaga za olakšavanje patnje drugima, ono nas također može navesti da okrenemo pogled na drugu stranu. Sjećanje na zla samo po sebi nije dovolj-

no za pobuđivanje solidarnosti.

Na kraju, literatura o traumama dosljedno upozorava da osobe koje su pretrpjele nasilje pokazuju sklonost prema ponavljanju obrasca viktimizacije, bilo kao žrtve ili počinitelji. Netko tko je fizički zlostavljan kao dijete može ponoviti isto djelo kao odrasla osoba jer je uhvaćen u krug žrtve i počinitelja. Sjećanja na zla počinjena protiv neke osobe mogu prije dovesti do stvaranja novih žrtvi nego do solidarnosti s već postojećim. Kako bi sjećanje postalo sredstvo do spasenja, potrebno ga je i samog *spasiti*.

Kako će sjećanja oblikovati naš identitet ovisi i o tome što s njima činimo

Kada je riječ o buđenju solidarnosti sa žrtvama, sjećanje na zla može biti bezvrijedno, zasigurno je nedovoljno, a potencijalno i opasno. Ono *može* pobuditi suosjećanje i ublažiti ugnjetavanje. Ali ono također može dovesti do ravnodušnosti te čak potaknuti novo nasilje – što se teško može smatrati sredstvom do spasenja.

Četvrti i posljednji način na koji sjećanje može poslužiti kao sredstvo koje vodi do spasenja je kroz *zaštitu* žrtava od daljnjeg nasilja. Kao što je Elie Wiesel rekao primajući Nobelovu nagradu, od svoje mladosti pa nadalje, kao netko tko je preživio Holokaust, vjerovao je "da će sjećanje na zla poslužiti kao štit protiv zla, da će sjećanje na smrt poslužiti kao zaštita od smrti." Iako Wiesel za svoje uvjerenje kaže da je egzistencijalno te da nije utemeljeno na kontroliranom promatranju, ono se, u barem jednom vidu, čini vrlo vjerojatnim. Istaknuta karakteristika zla je da se pokušava sakriti pod krinkom dobrote kako bi prikrilo svoju pravu prirodu; Sotona se, kada god može, pojavljuje kao anđel svjetla upravo kako bi ojačao svoje sotonsko djelovanje. Prikriveno zlo buja dok otvoreno zlo kopni. Kada je svjetlost sjećanja usmjerena na počinitelja zlodjela, on i njemu slični će se vjerojatno povući pred strahom od mogućeg razotkrivanja; kada je svjetlost sjećanja ugašena, velika je vjerojatnost da će uslijediti nove nepravde.

Čini se da je moć sjećanja u funkciji štita za žrtve neosporiva. No međutim, čak i u ovom slučaju, stvari su kompliciranije no što to izgleda na prvi pogled. Iako u mnogim slučajevima sjećanje može obuzdati zločince, u drugim situacijama ono ih može potaknuti. Uvjereni u opravdanost svog opakog cilja, neki zločinci će počiniti strahote *kako bi bili zapamćeni*. Djelomično, to je i motivacija terorista – ili se onima koji su radikalno oprečnog mišljenja, u najmanju ruku, čini da su teroristi motivirani potragom za publicitetom. Sjećanje na njihova djela je njihova slava, što je i razlog zašto u mnogim drevnim kulturama, uključujući i Izrael, brisanje sjećanja na počinitelje nije smatrano zločinom nad žrtvama, kako mi to danas vjerujemo, već kažnjavanjem mučitelja.

Sjećanja na patnje iz prošlosti mogu zaštititi, ali i proizvesti nasilje

Mnogo važniji problem vezan uz zaštitnu funkciju sjećanja od njezinog povremenog suprotnog učinka je da sama zaštita može biti izuzetno problematičan pothvat. Budući da žrtve traže načine kako se zaštititi, događa se da one same postanu počinitelji. I zaista, kako je to primijetio vješti i pesimističan aforist Emil M Cioran, velike progonitelje se često "regrutiralo iz redova mučenika koje nisu uspjeli pogubiti." Sjećajući se vlastitog progona, oni vide opasnosti kako vrebaju čak i tamo gdje ih nema; uveličavaju opasnosti koje postoje, reakcije su im pretjerane, praćene velikom količinom nasilja i neodgovarajućim preventivnim mjerama, a sve u cilju kako bi osigurali vlastitu sigurnost. Žrtve često postaju počinitelji upravo zbog vlastitih sjećanja. Upravo zbog toga što su zapamtili viktimizaciju u prošlosti, osjećaju da je nasilje koje danas čine opravdano. Ili, zbog zapamćene viktimizacije u prošlosti, počinitelji doživljavaju ono što većini promatrača izgleda kao nasilje nastalo iz netolerancije ili čak mržnje, kao opravdanu samozaštitu. Štit sjećanja se vrlo

lako pretvara u mač. Sjećanja na patnje iz prošlosti su dvosmislena: mogu zaštititi, ali i proizvesti nasilje.

Čini se da samo sjećanje na nepravde nije dovoljno da bi potaklo solidarnost

Kako je onda moguće pronaći spasenje u sjećanju na nepravde i patnje? Umjesto da zaštititi nekoga, ono može povrijediti druge. Umjesto da pobudi solidarnost sa žrtvama, ono može izazvati ravnodušnost i ojačati cikluse nasilja. Umjesto priznavanja nanese nepravde, ono može poduprijeti pogrešnu sliku žrtava o sebi i nepravde zahtjeve. Umjesto iscjeljenja povreda, ono može jednostavno nanijeti nove povrede. Sjećanje na nepravdu oblikovat će identitet, ali to može biti identitet osobe koja je zatočena u svojoj prošlosti i osuđena na ponavljanje prošlosti. Primijetite riječ *može* u prethodnim rečenicama – sjećanje na nepravde *može* povrijediti, *može* izazvati ravnodušnost, *može* poduprijeti pogrešno doživljavanje sebe. Ne tvrdim da sjećanje na nepravde *mora* sve to učiniti ili da čak u pravilu hoće. Ne želim na jednostran način povezati sjećanje na nepravde s prokletstvom. Ono što želim reći je da je takvo sjećanje opasno *dvosmisleno*.

Otklanjanje dvosmislenosti sjećanja

Wiesel je i te kako svjestan da je sjećanje na počinjenje ili pretrpljene nepravde – čak i sjećanje na Holokaust – dvosmisleno te stoga može biti izuzetno problematično. Od svih ljudi on najbolje poznaje bol sjećanja kao i duboku potrebu žrtve da, kako je on to opisao u *Zaboravljenima*, izbriše svaki trag onih dana koji su tamniji od noći. On isto tako dobro poznaje zlouporabu sjećanja – sposobnost stvaranja lažnog osjećaja identiteta, poticanja mržnje ili ravnodušnosti umjesto pobuđivanja solidarnosti sa žrtvama te usmjeravanja prema nasilju

umjesto pravdi. Ratovi u bivšoj Jugoslaviji tijekom 1990-ih naveli su njega, proroka sjećanja, na jasnu spoznaju da je sjećanje moguće pretvoriti u "gadost". U Bosni, "ispaćenoj zemlji", napisao je, "upravo je sjećanje problem. Oni mrze jedni druge jer se sjećaju što se dogodilo njihovim roditeljima ili sestrama ili djedovima." U jednom je intervjuu čak i izjavio da je u povijesti negativno korištenje sjećanja prijeteći nadmašilo njezino pozitivno korištenje. Na kraju svog rada Wiesel ističe potrebu za spasenjem sjećanja, ako želimo da nam ono donese spasenje. No ipak, što je možda i razumljivo, Wiesel ne razrađuje dalje ovaj problem, već umjesto toga, na različite kreativne načine, izvikuje svoju istaknutu opomenu: "Sjetite se!"

Sjećanje ključno za pozivanje spasenja koje se nalazi izvan sjećanja

Ako je sjećanje važno, čak i spasonosno, a u isto vrijeme opasno, onda je važno istražiti načine na koje se može otkloniti svaka *dvosmislenost* iz sjećanja. Što je potrebno za dobro sjećanje, za sjećanje koje donosi spasenje, a ne propast? Kako možemo pomoći da sjećanje postane most između neprijatelja, a ne duboka i tamna provalija koja ih razdvaja? Kako se nekadašnji neprijatelji mogu sjećati zajedno te na taj način omogućiti pomirenje i kako se mogu pomiriti da bi se mogli zajedno sjećati? Ova pitanja izražavaju ono što smatram najvažnijim izazovom s kojim se suočavamo u teoriji i praksi sjećanja, u našem svijetu opterećenom sukobima. ■

Za više informacija

Članak *in extenso* na:
www.centar-za-mir.hr
<http://www.yale.edu/divinity/Fac.MVolf.html>

Trauma - oporavak i pomirenje

Međunarodna mreža organizacija koje rade na sprječavanju sukoba i izgradnji mira u svijetu, *Globalno partnerstvo za sprječavanje oružanih sukoba*, usvojila je akcijski plan za pristup vladama zemalja članica Ujedinjenih naroda u cilju poticanja *Rezolucije Glavne skupštine Ujedinjenih naroda o traumi i pomirenju*.

Globalno partnerstvo za sprječavanje oružanih sukoba je međunarodna mreža organizacija koje rade na sprječavanju sukoba i izgradnji mira u cijelom svijetu. Nacrt Rezolucije usvojen je na *Globalnoj konferenciji o "Ulozi civilnog društva u sprječavanju oružanih sukoba"* koja je uz podršku UN-a održana od 19. do 21. srpnja 2005. godine u New Yorku.

Nacrt Rezolucije Glavne skupštine Ujedinjenih naroda

'Trauma-oporavak i pomirenje'

Poštujući odluku Vijeća sigurnosti 1325 od 31. listopada 2000. godine, «Žene, mir, sigurnost», i pozivajući se na preporuke Svjetske zdravstvene organizacije «Svjetsko izvješće o nasilju i zdravlju» od 03. listopada 2002. godine

Uviđajući razoran utjecaj strahota rata i nasilnih sukoba unutar država na ljude mnogih zemalja članica Ujedinjenih naroda

Nadalje, uviđajući da su djela kolektivnog nasilja i masovnog kršenja ljudskih prava kod mnogih naroda uzrokovala traume na razini pojedinca, zajednice i društva, te da takve traume predstavljaju prepreku pomirenju između sukobljenih strana

Uvažavajući:

- da je pomirenje između građana u sukobu temeljni zadatak vlada i zajednica te da ono jača strukturu društva
- da rat i nasilje osobito brutalno postupaju sa ženama i djecom, zbog čega su upravo oni, kao žrtve, daleko više traumatizirani od bilo koje druge grupe
- da je mali broj vlada javno priznao dugotrajan utjecaj nasilja i trauma na sadašnje i buduće generacije
- da je pravda u prijelaznom razdoblju od ključne važnosti za liječenje trauma i pomirenje
- da pružanje prilike žrtvama da govore o svom iskustvu, ako to žele, doprinosi liječenju njihovih trauma; na ovaj se način medijima daje bitna uloga u pomirenju
- da traumatizirane žrtve koje se oporave od svoje traume često u znatnoj mjeri doprinose rješavanju sukoba
- da počinitelji nasilja također mogu biti traumatizirani, što je osobito slučaj kod djece vojnika

Uviđajući kritičnu potrebu za neposrednim djelovanjem u liječenju trauma i pomirenju sukobljenih strana, mi, zainteresirane članice Glavne skupštine Ujedinjenih naroda, poduzimamo sljedeće korake

1) Od glavnog tajnika tražimo da, bez odgode, uspostavi **Centar za liječenje trauma i pomirenje**, koji bi bio smješten pri središnjici Ujedinjenih naroda u New Yorku i primao podršku svih relevantnih agencija UN-a.

2) Centar će primiti financijsku podršku iz izvan-proračunskih izvora od zainteresiranih zemalja članica, korporativnog poslovnog sektora te privatnih zaklada i pojedinaca.

3) Slični Centri za liječenje trauma i pomirenje uspostaviti će se pri svakom od pet Regionalnih gospodarskih komisija Ujedinjenih naroda, a financirat će se na isti način kao i Centar u New Yorku.

4) U svakom od šest navedenih Centara radit će stručnjaci iz različitih područja s ciljem zadovoljavanja potreba ljudi traumatiziranih ratom i nasiljem. Ovi će Centri surađivati s postojećim organizacijama civilnog društva u ovom području.

5) Stručno osoblje i donatori uvidjet će da je proces izlječenja i pomirenja potreban kako tijekom tako i poslije rata, te da je takav proces dugoročan.

6) Cilj svih ovih Centara je pomoći traumatiziranim pojedincima, zajednicama i društvima pri vraćanju u normalan život.

7) Glavna funkcija Centra bit će:

- a) razvijanje javnih obrazovnih programa o učinku nasilnih sukoba na pojedince i društvo, o utjecaju traume te koracima koji mogu doprinijeti izlječenju
- b) stvaranje istraživačke baze podataka koja vladama i drugim institucijama može ponuditi podatke o liječenju trauma te pomoć u sprječavanju budućeg nasilja
- c) osiguravanje obučeni miritelja koji mogu pomoći svim stranama u poduzimanju koraka prema pomirenju
- d) izobrazba lokalnog stanovništva u navedenim vještinama i izobrazba trenera.

Od glavnog tajnika tražimo da do sljedeće sjednice Glavne skupštine podnese izvješće o koracima poduzetim u svrhu provedbe ove odluke.

Za više informacija

www.gppac.net
www.peoplebuildingpeace.org